

UNIVERZITET U SARAJEVU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA HISTORIJU
KATEDRA ZA ARHEOLOGIJU

Lamija Aladžuz

Klesarske škole stećaka na području srednje Bosne

(završni magistarski rad)

Mentor: prof.dr. Adnan Busuladžić

Sarajevo, 2021. Godine

SADRŽAJ

UVOD.....	3
OPĆE KARAKTERISTIKE STEĆAKA.....	4
ZAPISI O STEĆCIMA.....	4
IME STEĆAK.....	7
O PORIJEKLU STEĆAKA I CRKVI BOSANSKOJ.....	9
OBLICI STEĆAKA.....	12
Ploče.....	13
Sanduk.....	14
Sanduci sa postoljem.....	15
Sljemenjaci.....	16
Sljemenjaci sa postoljem.....	17
Stubovi.....	18
Krstače.....	19
UKRASNI MOTIVI.....	20
EPITAFI NA STEĆCIMA.....	25
KLESANJE STEĆAKA.....	26
KLESARSKE ŠKOLE.....	28
KLESARSKE ŠKOLE NA PODRUČJU SREDNJE BOSNE.....	30
Klesarski centar na području Olova i okoline.....	31
Kneževski sljemenjaci.....	35
Kneževski sljemenjaci Mirka Radovjevića i kneza Batića Mirkovića iz Kopošića kod Ilijaša.....	35
Stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja.....	37
Sljemenjak kneza Radoje iz Zabrđa kod Kiseljaka.....	39
Sljemenjak sa nekropole Bastahe na Oseniku kod Pazarića.....	41
Sljemenjak vojvode Momčila iz Banja Vrućice kod Teslića.....	41
Klesarski centar na području Jajca i okoline.....	43
Srednjobosanske krstače.....	47
ZAKLJUČAK.....	50
PRILOZI.....	53
LITERATURA.....	72
Elektronski izvori.....	77
SAŽETAK.....	78
SUMMARY.....	79

UVOD

Kameni nadgrobni spomenici, stećci, se javljaju na području srednjovjekovne bosanske države. Mnogi stručnjaci i istraživači posvetili su dobar dio svog života proučavanju ovog fenomena. Iako se na istraživanju srednjeg vijeka u Bosni i Hercegovini uveliko radilo i još uvijek se radi, ni danas nije moguće sa sigurnošću reći kojoj od konfesija su pripadali pokojnici koji su sahranjivani ispod nadgrobih spomenika. Popis stećaka kojim se danas raspolaže i na kojeg se istraživači uglavnom oslanjaju, uradio je Šefik Bešlić sa svojim saradnicima, u periodu nakon Drugog svjetskog rata. U radu su korištene tematska i komparativna metoda. Rad je podjeljen na nekoliko osnovnih tematskih cjelina, a to su osnovne karakteristike stećaka, klesanje stećaka, klesarske škole i klesarske škole stećaka na području srednje Bosne. Prije svega, u radu se govori o općim karakteristikama stećaka, odnosno zapisima o stećcima, o samom imenu stećak, o porijeklu stećaka i Crkvi bosanskoj, oblicima stećaka, ukrasnim motivima i epitafima na stećcima. Nakon toga, u tematskoj cjelini klesanje stećaka govorimo o samom načinu izrade spomenika, kako od običnog kamena nastaje umjetničko djelo. Treća tematska cjelina vezana je za klesarske škole koje su bile zastupljene na prostoru današnje Bosne i Hercegovine. Zadnja tematska cjelina, po kojoj i sam rad nosi naziv je klesarska škola stećaka na području srednje Bosne, u kojoj govorimo o razvijanju tri različita klesarska centra, koja do skora nisu bila definisana kao takva.

Sam naziv srednja Bosna, na kojem su se još od prahistorije susretali različiti kulturni utjecati, te formirale zasebne kulture i tradicije, je teško precizno definisati. To je područje koje je u srednjem vijeku predstavljalo centar političkog, kulturnog, društvenog i ekonomskog života, s toga su svi ti faktori utjecali na razvoj sepulkralne umjetnosti. Srednja Bosna je teritorija na kojoj su klesani najljepši nadgrobni spomenici, pripadnicima visokog staleža, nazvani kneževski sljemenjaci. Na njenom jednom dijelu, oko Olova i njegove okoline, razvio se klesarski centar, iz kojeg su proizašli sljemenjaci sa naglašenom horizontalnom dimenzijom, na kojima su nezaobilazani ornamentalni motivi spirale i rozete, a uz to sve, protkani su elementima istočnobosanske klesarske škole. Na području srednje Bosne, iz kraljevskoga grada razvio se srednjobosanski tip sljemenjaka sa arkadama, koji je stigao do Zenice i Kaknja, a autoru rada je cilj da se prije svega o srednjoj Bosni počne govoriti kao jedinstvenoj pojavi u srednjovjekovnoj umjetnosti klesanja nadgrobnih spomenika, te da se klesarski centri razvijeni na tom području kroz primjere поближе objasne.

Osnovna literatura na koju se referiralo prilikom pisanja ovog rada, sastojala se od niza studija autora i članaka, koji su bavili srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima-stećcima. Najveći doprinos, svakako, dao je Šefik Bešliagić sa mnogobrojnim studijima, a zatim Dubravko Lovrenović, bez čijeg djela zasigurno, nijedan rad u kojem se spominju stećci, ne može proći bez Edina Bujaka, zahvaljujući kojem danas imamo jedno remek djelo, Stećkopediju. Pored osnovne literature, koje su bile temelj za pisanje ovog diplomskog rada, još je mnogo članaka koji se nalaze u Glasnicima Zemaljskog muzeja, te u Našim Starinama, a vezani su za općenito za stećke i njihovo proučavanje, ali i za tačno definisana područja o kojima govorimo u radu. Svakako bitno je spomenuti i novija djela, uglavnom lokalnih istraživača, koja su uveliko pomogla u shvatanju i prikazivanju današnjeg stanja nekropola i spomenika na njima.

OPĆE KARAKTERISTIKE STEĆAKA

Stećci su kameni nadgrobni spomenici koji se pojavljuju u periodu srednjeg vijeka na području stare Bosanske države. Prvi stećci se javljaju, sredinom 12. stoljeća na području Trebinja. Od Save do mora, od Cetine do Drine, i prema istoku sve do Bugarske, putnika je posvuda pratio razumljiv ćiriličnim slovima na stećak uklesan slogan: *Ase leži*.¹ Iako se historičari razilaze u pogledu stećaka, njihovog porijekla, religijske i nacionalne pripadnosti, podjele i mnogih drugih aspekata proučavanja ovih unikatnih spomenika, Bešlagić je uradio sveobuhvatno istraživanje oko geografske rasprostranjenosti, kako samostalnih stećaka, tako i nekropola i njegov zaključak je da se teritorijalno nalazišta stećaka, uglavnom, podudaraju sa teritorijom srednjovjekovne Bosne i Huma (Hercegovine), te pograničnih područja gdje su se, kako on pretpostavlja, naseljavali bosanskohercegovački stanovnici iz različitih razloga.² Pored povelja, pisama i ostataka utvrđenih gradova vladara i feudalaca, oni predstavljaju vrlo važne i skoro jedine izvore za upoznavanje historije našeg srednjeg vijeka.³

Zapravo, može se reći da svi stećci imaju tri dimenzije. Prva je ona nadzemna, koju mi vidimo sadržana u samom nadgrobnom spomeniku i njegovim raznovrsnim oblicima. Druga dimenzija je grob ispod stećka. S obzirom da je svaki stećak nadgrobni spomenik, tako ispod svakog nalazi grob jedne ili više osoba. Često ljudi nisu svjesni ovoga, pa se dešava da u tom neznanju 'pristupaju' stećcima. Treća dimenzija jeste ona nematerijalna. Ona se ogleda u narodnim vjеровanjima i predanjima vezanim za stećke.⁴

ZAPISI O STEĆCIMA

Jedan od najstarijih zapisa o stećcima je iz 1530. godine, a zabilježio ga je Slovenac Benedikt Kuripešić⁵. Kao član austrijskog izaslanstva, B. Kuripešić je te godine putujući prema Carigradu, radi sklapanja mira sa sultanom, prošao kroz Bosnu i kod Rogatice, u

¹ Lovrenović, 2010, 26

² Bešlagić, 1982, 64

³ Bešlagić, 1953, 167

⁴ Bujak, 2018, 41

<https://balkans.aljazeera.net/teme/2018/8/19/edin-bujak-stecci-su-nasi-ko-smo-mi>

⁵ Lovrenović, 2010, 26

Lađevini vidio stećke te o njima je u svom putopisu dao nekoliko podataka.⁶ Poslije Kuripešićevog putopisa i njegovih zapisa o stećcima, više od stoljeća ovi sepulkralni spomenici su pali u zaborav. Kada su u pitanju domaći autori, najstariji podaci o stećcima su iz druge polovine XVIII stoljeća.⁷ Fra Gašpar Vinjalić ih spominje u svome pismu iz 1746. godine u kojem opisuje nekropolu u Biskupiji kod Knina. Neki od domaćih autora koji su pisali o stećcima su Andrija Kačić Miošić u poznatom djelu Razgovor uglednih naroda slovinskoga iz 1756. godine, Ivan Katalinić, splitski arheolog dr. Ivan Carrara, prof. S. Obradović, franjevac Martin Nedić, franjevci-književnici Simeon Milinović i Petar Kadčić-Peko, fra Petar Bakula, fra Anto Knežević i drugi. Više od dva stoljeća nakon izlaska Kuripešićevog putopisa, za stećke su se zainteresovali talijanski prirodoslovac Alberto Fortis, koji je zabilježio nekoliko podataka o stećcima u okolini Makarske i Sinja u svom djelu Put po Dalmaciji iz 1774. godine, koji piše o grobovima bez gotovo ikakvih natpisa, ali sa bareljefima⁸. Osim njih o stećcima pišu i poljski knez Aleksandar Sapieha, bečki geolog Ami Boue, koji je u svojim znanstvenim studijima iznio svoja geološka, geografska i prirodoslovna zapažanja o putovanjima po zemljama Bosni, Srbiji, Crnoj Gori, Albaniji, Makedoniji, Bugarskoj i Grčkoj. On je pisao o stećcima u okolini Gacka, Mostara i Kiseljaka. Zatim zapise o stećcima nam daju pruski konzul Otto Blau, engleski egiptolog John Gardner Wilkinson, koji je putovao dijelovima Crne Gore i Dalmacije, austrijski časnik Henrich Sterneck, Luschan austrijski vojni doktor, bečki arheolog dr. Moritz Hoernes, te mađarski historičar Ivan Asboth, koji je između 1882. i 1885. godine putovao Bosnom i Hercegovinom, a u svome putopisu je opisao i nekoliko nekropola iz različitih krajeva zemlje.⁹ Ivan Asboth se dosta interesovao za ukrase na stećcima, ali je prikupljao podatke i o drugim njihovim karakteristikama. On je ujedno i prvi istraživač koji je stećke pripisao bogumilima¹⁰. Godine 1887. engleski historičar i putopisac Arthur J. Evans je putovao kroz Bosnu i Hercegovinu i u svome putopisu je također pisao o stećcima, te opisao stećke iz okoline Travnika, Sarajeva i Tešnja.¹¹

Nakon što je Austro- Ugarska započela svoju vlast u Bosni i Hercegovini, 1878. godine situacija se počela mijenjati, te se počinje raditi na prikupljanju materijalnog i nematerijalnog kulturno-historijskog naslijeđa. Ozbiljnija istraživanja stećaka i sam pristup

⁶ Bešlagić 1982, 11

⁷ Bešlagić, 1982, 12

⁸ Fortis 1984, 229

⁹ Bešlagić, 1982, 10-12

¹⁰ Isto, 1982, 14

¹¹ Isto, 1982, 12

prema njima doprijenilo je osnivanje Muzejskog društva Bosne i Hercegovine 1884. godine, a ponajviše osnivanje Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 1888. godine i pokretanje muzejskog godišnjaka – *Glasnika*, 1889. godine. U periodu austro-ugarske vlasti u Bosni i Hercegovini, najveću ulogu u istraživanju stećaka je imao Ćiro Truhelka, koji je bio jedan od prvih arheologa u našoj zemlji. On se bavio periodima od prahistorije do ranokršćanske arheologije. Srednjovjekovne nadgrobne spomenike je proučavao sa više aspekata, a posebnu pažnju je posvećivao čitanju i proučavanju epitafa na njima. Osim Ć. Truhelke, stećke istražuju i o njima pišu i drugi naučnici, kao što su Kosta Horman, koji je 1899. godine na XI arheološkom kongresu u Kijevu predstavio referat o stećcima, zatim Đorđe Stratimirović, Vladislav Radimsky, Franjo Fiala, Jevrem Stanković i mnogi drugi.

U periodu kada je Bosna i Hercegovina bila u sastavu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, a nešto kasnije u sastavu Kraljevine Jugoslavije, proučavanje stećaka se uglavnom baziralo na individualna istraživanja pojedinih naučnika. U ovom periodu se za stećke interesuju Milenko Filipović, Vladislav Skarić, Vejsil Čurčić... Nakon Drugog svjetskog rata, dolaskom velikih imena jugoslovenske arheologije na scenu, počinju veća istraživanja srednjovjekovne arheologije, a samim tim i proučavanje stećaka. Odmah 1950. godine u Parizu na izložbi srednjovjekovne umjetnosti naroda Jugoslavije, predstavljeni su i stećci, a godinu dana kasnije, 1951. ta ista izložba je predstavljena u Zagrebu, a sve to zahvaljujući Miroslavu Krleži, hrvatskom književniku. Alojz Benac 1950. godine izdaje prvu monografsku publikaciju, pod nazivom *Radimlja*, a godinu dana kasnije i *Olovo*. Tih godina u Sarajevu su organizovane i naučne konferencije koje su doprinijele istraživanjima koja su uslijedila. Osim već spomenutog A. Benca, u periodu nakon Drugog svjetskog rata spominju se imena i Dimitrije Sergejevski, Đoko Mazalić, Marko Vego, Marian Wenzel, Nada Miletić i brojni drugi naučnici, ali zasigurno, najzaslužniji za istraživanje srednjovjekovne arheologije je Šefik Bešliagić, bosanskohercegovački arheolog, koji je za vrijeme svog života dao ogroman doprinos ovoj grani arheologije. On je autor mnogobrojnih radova, uglavnom vezanih za stećke, a dobitnik je i najvećih priznanja. Svojim djelom i pozicijom direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, zalagao se za zaštitu materijalnih spomenika kao integralne kulturne baštine Bosne i Hercegovine i svoga vremena. U Zavodu je uređivao časopis *Naše starine*.¹²

¹²Bujak, 2018, 34

Od istraživača iz novijeg vremena, potrebno je spomenuti Dubravka Lovrenovića, čija je monografija *Stećci- bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka* doprinijela jednom savremenijem pristupu proučavanja stećaka i Edina Bujaka, zahvaljujući kome je nastalo djelo *Stećkopedija*, u kojem su napisane opšte stvari vezane za srednjovjekovne nadgrobne spomenike, a djelo sadrži veliki broj nekropola, koje je autor istražio. U posljednje vrijeme javljaju se i izdanja koja obrađuju pojedine nekropole ili uža područja, a povećan interes za stećke je rezultat većeg broja radova u lokalnim sredinama.¹³

Iako su stećci sami po sebi umjetnost, važno je napomenuti i to da su stećci bili inspiracija mnogim savremenim umjetnicima, raznih profila, da stvaraju sopstvena umjetnička djela te time daju veliki doprinos očuvanju stećka u savremenom diskursu, te naglašavaju važnost konstantnog istraživanja istih, kao i radu na njihovoj konzervaciji i očuvanju. Neki od najpoznatijih su Miroslav Krleža, za čije eseje E. Bujak objašnjava da se često ne oslanjaju na naučne činjenice, ali da oni predstavljaju vrhunski književni izražaj koji nimalo ne umanjuje, nego čak glorificira njihovu izražajnost i monumentalnost, ali apostrofira i zagonetnost reljefa i potrebu njihovog sistematskog izučavanja i razrješenja brojnih dotad neodgovorenih pitanja uokvirenih unutar svake od nekropola.¹⁴ Neizmjeran doprinos popularizaciji stećaka svakako su dali i književnici Mak Dizdar, sa svojom zbirkom pjesama *Kameni Spavač*, napisanih po uzoru na epitafe pronađene na stećcima, zatim Skender Kulenović, vajar Adis Fejzić, fotograf Tošo Dabac i mnogi drugi.

IME STEĆAK

Ime *stećak* dolazi od njegove glavne namjene da „stoji“ iznad groba kao spomenik. Oni su se mijenjali, poput žive materije, od jednostavnih oblika transformacijom u složenije, što se može povezati s razvojem minijaturnog slikarstva. Stećci se ne javljaju kao usamljena pojava već kao dio neprekinutog sepulkralnog kontinuiteta. Važan element ovog kontinuiteta ogleda se u činjenici da nekropole stećaka pripadaju tzv. grobljima na redove. Ova pojava očituje se kao određena faza: od nastanka pogrebnih tradicija do konačnog obilježja kršćanskog groblja.¹⁵

¹³ Bujak, 2018, 36

¹⁴ Isto, 749

¹⁵ Lovrenović, 2010, 54-56

Pojava stećaka kao monumentalne grobne arhitekture u izravnoj je vezi sa naraslim ekonomskim potencijalima bosanskog feudalnog društva, odnosno sa željom pojedinca da vanjskim znakom na grobu afirmiraju svoj ugled i moć.¹⁶ Problematika stećaka, u prvom redu, počiva u samom nazivu *stećak*. Zapravo, tri vrste naziva postoje, koji se koriste paralelno, pa jako često dolazi do nejasnoća i nesporazuma. Prva vrsta su nazivi koji se oslanjaju na autentične historijske izvore - često natpise sa stećaka: *bilig, kam, zlamen, kuća i vječiti dom*.¹⁷ Sam naziv stećak prvi put se je u literaturi zabilježio 1851.g. Ivan Kukuljević Sakcinski, a nakon njega, godinu dana kasnije Vuk Stefanović Karadžić uvrstio ga je u svoj riječnik. Bilo je nekoliko pokušaja da se termin zamijeni drugim nazivom kamik, ali on je danas sveprisutan i u savremenim okolnostima više nije moguće iskorijeniti njegovo korištenje.¹⁸ Drugi čest izraz jeste „mašet“ za kojeg Ć. Truhelka postavlja tezu da dolazi od turske riječi *mešhed* što označava grob junaka ili mučenika poginulog za vjeru.¹⁹ Postoji i teorija koju je postavio V. Čurčić po kojoj ova riječ dolazi od talijanske riječi *massetto* što znači veliki kamen, a koju prihvata i Š. Bešlagić u svojim radovima²⁰. Treća vrsta naziva jesu narodni nazivi kao što su: *mramorje*²¹, *grčko groblje*²², *kaursko groblje*²³ i *divsko groblje*²⁴, *svatovsko groblje*²⁵, *itd.*

Što se tiče samih narodnih predaja vezanih za porijeklo i svrhu samih stećaka Š. Bešlagić bilježi mnoštvo usmenih priča zapisanih širom teritorije Bosne i Hercegovine, ali i Srbije i Hrvatske, gdje se u narodu pojava nekropola sa stećcima tumači i veže, uglavnom, za nadnaravne pojave, mitološka bića (vile, divove), ali i za određene nepoznate grupe ljudi i njihove neobične sudbine. Često se mogu sresti i priče i narodna vjerovanja o ljekovitim svojstvima istih, pa tako i o mnogim ritualima koji su se odvijali oko samih nekropola, bilo u svrhu liječenja pojedinaca ili u svrhu upravljanja vremenskim neprilikama (sušama, poplavama, grmljavinom i slično)²⁶. Tako smo prilikom obilaska nekropola na području srednje Bosne, zabilježili neke od narodnih vjerovanja. U selu Rovna, kod Bugojna, stećak sa ornamentima su koristili u svrhu liječenja, te bi prilikom neke bolesti, strugali nožem površinu

¹⁶ Lovrenović, 2010, 55

¹⁷ Lovrenović, 2010, 55, Bujak, 2018, 42

¹⁸ Bujak, 2018, 43

¹⁹ Lovrenović, 2011, 55

²⁰ Bešlagić, 1982, 32

²¹ Lovrenović, 2010, 55; Bujak, 2018, 43; Benac, 1967, 6

²² Benac, 1967, 6; Lovrenović, 2010, 55; Bujak, 2018, 43

²³ Bujak, 2018, 43

²⁴ Isto, 43

²⁵ Bešlagić, 1982, 34

²⁶ Isto, 33-37

ornamenata i ostruganu kamenu prašinu stavljali u vodu, a zatim davali bolesniku da pije. Na nekropoli raskršće u selu Vileši kod Bugojna, također smo od mještana čuli za narodno vjerovanje o velikom stećku, koji je kako kažu služio za liječenje konja.

O PORIJEKLU STEĆAKA I CRKVI BOSANSKOJ

Nemoguće je govoriti o porijeklu stećaka i njihovoj religijskoj ili bilo kojoj drugoj odrednici, a da se ne razumiju društvene i historijske okolnosti na teritoriji na kojoj su nastali u srednjovjekovnom vremenskom periodu. Ovdje se mora naglasiti da je potpuno neispravno stećcima, kao spomenicima, davati kulturološku, nacionalnu ili religijsku odrednicu u okvirima kako mi danas živimo i kako shvatamo ove termine. Različiti naučnici kroz historiju različito su pristupali problematici izučavanja pripadnosti stećaka i njihovom kulturološkom i religijskom porijeklu.

Većina naučnika pojavu stećaka veže direktno za *Crkvu bosansku* i njene pripadnike. Najveći problem koji se javlja u rasvjetljavanju povezanosti stećaka sa ovom religijskom odrednicom jeste sama neistraženost i nerazjašnjenost karakteristika, ustrojstva i učenja Crkve bosanske. Da bismo bolje razumjeli problem, potrebno je spomenuti smjerove u kojima se kreću naučne teorije vezane za njeno postojanje i učenje. Š. Bešlagić je teorije o Crkvi bosanskoj svrstao načelno u tri grupe. Kao prvu grupu on prepoznaje naučnike kao što su V. Glušac i B. Petranović koji pripadnike ove Crkve vide kao pravovjerne, ali pravoslavne orijentacije. Sa druge strane postoji teza koju zastupaju J. Petrović i M. Vego, a to je da su pripadnici Crkve bosanske pravovjerni, ali rimokatoličkog opredjeljenja. Obje ove teorije su prema većini domaćih i stranih teoretičara nedovoljno argumentovane, te im se kao manjkavost stavlja da su nacionalno obojene. Kao najčešći argument protiv ovakvih teorija u literaturi se navodi to što ni rimokatolička, a ni pravoslavna zvanična dokumentacija ne baštine tradiciju Crkve bosanske, niti je sebi pripisuju, naprotiv, u njihovim spisima navodi se da postoje velike razlike kako u dogmatskim, tako i liturgijskim pitanjima. O sljedbenicima ove Crkve najčešće se govori u kontekstu heretizma, koje je neophodno iskorijeniti, te se njihove pripadnike najčešće naziva imenima kao što su *patareni*, *maniheji*, *babuni*, *kudugeri* i

slično. U dubrovačkim izvorima vjera bosanska vezana uz skupinu gosta Radina predstavlja poseban zakon i sektu. Pravoslavni izvori proklinju zle jeretike i triklete babune.²⁷

Treća, i najzastupljenija teza, jeste da Crkva bosanska nije pravovjerna, nego da je heretička tj. bogumilska. Ovu teoriju prvi je postavio F. Rački još 1869.godine u kojoj je na osnovu velikog broja dokumenata argumentovano zaključio da Crkva bosanska pripada bogumilskom heretičkom pokretu²⁸. Ovu tezu zastupa mnogo kasnijih naučnika kao što su V. Ćorović, A. Solovjev, D. Kniewald, Č. Truhelka, S. Ćirković, I. Babić, D. Mandić, F. Šanjek i J. Šidak. Neki smatraju da ima poveznica između Crkve bosanske i francuskih katara, ali i italijanskih patarena.

Prema onome što je poznato iz različitih izvora, pripadnici Crkve bosanske sebe su nazivali krstjanima a svoju crkvu Ecclesia bosnienis ili Crkva bosanska. Poznato je da je unutar same crkve postojala posebna hijerarhija, pa su tako krstjani bili najniži u toj hijerarhiji, oni su djelovali unutar zajednice. Iznad njih u hijerarhiji su bili strojnici ili poglaviti kršćani, koji se dijele na niže starce i više goste. Najveći po hijerarhiji bili su didovi ili djedovi, čiji je glavni zadatak, pored obavljanja vjerskih i duhovnih dužnosti, bio i da budu svojevrsna spona i arbitri između vladara i vlastele, a često su obavljali i određene diplomatske aktivnosti.

Teoriju povezivanja bogumila i stećaka postavio je i značajno afirmisao svjetski arheolog Sir Arthur Evans, a kasnije učvrstio austrougarski činovnik u Bosni i Hercegovini Janos Von Asboth. Ovakvu teoriju kasnije zastupaju Č.Truhelka, K. Horman, V. Čurčić, A. Solovjev i mnogi drugi. Ono što je zajedničko svim zagovaračima ove teorije jesu dvije podudarnosti – podudarnost *vremenskog nastanka* i podudarnost *geografske raširenosti* kako stećaka tako i bogumilstva. D. Lovrenović napominje da se ova teza pojavljuje u 19. stoljeću, u vremenu buđenja nacionalne svijesti i jačanja ideje nacionalnih identiteta, te smatra i iznosi određene dokaze da je ovo bila politička ideja tadašnje Austro-Ugarske monarhije, a sa ciljem podupiranja identiteta Bošnjaka i kulturološkog odvajanja Bosne i Hercegovine od Srbije.²⁹ Bez obzira na sve to, teorija stećaka kao reprezentativne bogumilske umjetnosti ostala je najraširenija sve do danas, naročito u bošnjačkim intelektualnim krugovima.

²⁷ Bujak 2018, 75-76

²⁸ Bešlagić, 1982, 487

²⁹ Lovrenović 2010, 21-22

Š. Bešlagić se slaže da su vremenska i geografska podudarnost uistinu dokazive, da se pojava stećaka od 13.– 16. stoljeća mogu poistovjetiti sa vremenom razvijanja i širenja učenja Crkve bosanske i njenog uticaja. Također i teritorijalno gledano, on se slaže da su stećci, većinom, sa manjim brojem izuzetaka, pronađeni tamo gdje je bilo područje djelovanja Crkve bosanske. Međutim, obzirom da se stećci, kao nadgrobna kultura, ne nalaze ni na jednom drugom bogumilskom području Balkana (Makedonija, Bugarska, Srbija, Grčka, Rumunija), ali ni u ostavštini francuskih katara, niti italijanskih patarena, Š. Bešlagić radije izvodi zaključak da se ovdje zapravo radi o podudarnosti teritorija Bosanske države i stećaka, a ne Crkve bosanske i stećaka.³⁰ On nadalje u potpunosti odbacuje teoriju svrstavanja stećaka kao samo „heretičke“ ili samo „pravovjerne“. Smatra da se stećci ne mogu razvrstavati na taj način ni po osnovu oblika, za koje smatra da nisu apsolutno karakteristični niti za kršćanstvo, ali i da ne nose ni odlike isključivo bogumilstva. Nadalje objašnjava da se stećci ne mogu na ovaj način kategorizirati ni po osnovu reljefnih motiva, za koje obrazlaže da se uveliko naslanjaju na ortodoksnu kršćansku ikonografiju. Što se tiče samih natpisa na stećcima, oni često ukazuju na to da su ispod njih, kako pripadnici Crkve bosanske, tako i pravoslavni i katolički pokojnici. Š. Bešlagić, dakle, zagovara ideju da stećci uopće nisu primarnog religioznog karaktera, te da nije opravdano da ih se pripisuje isključivo bogumilima niti da ih se naziva „bogumilska umjetnost“.

E. Bujak navodi još nekoliko alternativnih teorija o porijeklu i pripadnosti stećaka koje su se pojavljivale tokom historije. Jedna od njih, koju je razradila M. Wenzel pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća, je i ta da su stećci umjetnost Vlaha, stočarskog neslavenskog naroda koji je naselio pojedine dijelove Dalmacije i područje Bosne i Hercegovine. Ona svoju teoriju uglavnom bazira na proučavanju određenih motiva za koje smatra da imaju isključivo vlaški karakter³¹. Ovoj tezi pridružilo se još nekoliko kasnijih naučnika, jer se pokazalo da se ispod nekih stećaka zapravo nalaze posmrtni ostaci pripadnika ovog naroda. To samo može biti još jedna u nizu teza koje potvrđuju mišljenje Š. Bešlagića, da stećci nisu imali nikakav religijski ekskluzivitet, nego da su općeprihvaćeni kao nadgrobni spomenici širom tadašnje Bosanske države³².

Postoji još jedna interesantna teorija koja povezuje armenske narodne spomenike hačkare i stećke. Ovu tezu zastupa Gorčin Dizdar, smatrajući da se ne treba odbaciti sličnost i

³⁰ Bešlagić 1982, 494

³¹ Bujak, 2018, 82

³² Bešlagić, 1982, 526

povezanost ove dvije pojave bez obzira na prostornu udaljenost, te da ih treba posmatrati u kontekstu bogumilske poveznice, čime se ponovo u javni diskurs vraća ranije pomenuta bogumilska teza o porijeklu i pripadnosti stećaka³³.

OBLICI STEĆAKA

Prvi koji je dao tipologiju stećaka prema oblicima bio je Đ. Stratimirović. Njegova podjela stećaka po oblicima ima četiri osnovne vrste, i to *ploče (duge i široke), kamenje (kamenica, kamen, kamen s pločom nadmetnutom, stepenac i strmenac)*, *znakovi uspravni (stupac, stela i krst) i spomenici (stećak na sljeme, stećak ravni i stećak ravni od sarkofaga)*³⁴.

Š. Bešlagić navodi još nekoliko podijela stećaka na osnovu oblika, od kojih su najpoznatije Kaerova (dalmatinske nekropole), Kanitzova (srbijske nekropole), te Ć. Truhelkina i V. Čurčićeva koje su u osnovi slične, ali on navodi da je Truhelkina „uproštena, nerazrađena i nije dovoljno obuhvatna“³⁵ dok za Čurčićevu kaže da „nije obuhvatio neobrađene stećke niti stubove i krstove“³⁶.

Na osnovu analize svih predhodnih sistematizacija, te sopstvenih sveobuhvatnih istraživanja svih nekropola poznatih u to vrijeme, Š. Bešlagić je sve stećke podijelo na oblike: *ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak sa postoljem, krstača i stub*³⁷, dok D. Lovrenović, naslanjajući se na raniju podjelu koju je napravio A. Benac, navodi devet oblika stećka, zastupljenih na nekropoli Radimlja kod Stoca i to: *ploča, ploča s postoljem, sanduk, sanduk sa postoljem, visoki sanduk, visoki sanduk sa postoljem, sarkofag (sljemenjak), sarkofag s postoljem, križ*³⁸. D. Lovrenović kao jednu od prvih osobnosti stećaka ističe upravo njihovu metamorfozu oblika od najjednostavnijih i najmanjih ka složenijim i većim oblicima. Oblikovanje nadgrobnog spomenika u prvom je redu uvjetovano teološkim shvaćanjima vremena i sredine, odnosno kulturnim potrebama njihovih poručioaca.³⁹ Osim teoloških shvaćanja i sakralnih potreba naručioaca, Š. Bešlagić identificira još neke faktore koji uvjetuju oblike samih stećaka na određenim nekropolama.

³³ Bujak, 2018, 84

³⁴ Bešlagić, 1982, 75

³⁵ Bešlagić 1982, 76

³⁶ Isto, 77

³⁷ Isto, 35

³⁸ Lovrenović 2010, 71

³⁹ Isto, 35

Pokazalo se da su za pojedina područja karakteristični neki oblici, zatim da mnoga područja imaju dosta zajedničkih osobina, da se u nekim područjima osjeća uticaj ili direktno djelovanje klesara iz određenog kraja, da se način izrade određenih oblika prenosio migracijom stanovništva, itd.⁴⁰

Također, postoji i opća podjela na *ležeće i stojeće*⁴¹, koju je uradio D. Sergejevski, a što Š. Bešlagić smatra potpuno opravdanim. U ležeće stečke prema Sergejevskom ubrajaju se *ploča, sanduk i sarkofag*, a u stojeće *stela, cipus i obelisk*, međutim pojavljuju se i neki oblici koji se ne mogu jasno svrstati u neku od ove dvije kategorije pa ih on definiše kao *prelazni oblici*, te izdvaja *amorfnu kamenje* kao posebnu vrstu.

Ploče

Prema zvaničnim podacima najstariji oblik stećka je ploča. U Bosni i Hercegovini najstariji stećak u obliku ploče pripada trebinjskom županu Grdu, iz druge polovine 12. stoljeća, koji se nalazio u selu Police. Sastojao se od dvije ploče, na čijem natpisu se spominje župan Grd i majstor Braja, koji je ujedno i prvi poznati majstor koji se bavio pravljenjem stećaka. Još prije pojave klesanih ploča, na grobovima iz ranog srednjeg vijeka u Hercegovini su se stavljale izlomljene kamene ploče, što se smatra utjecajem ilirskih i gotskih običaja. Lovrenović objašnjava da je pojava nadgrobne ravne ploče bila izuzetno popularna kako u zapadnoj, latinskoj srednjovjekovnoj pogrebnoj tradiciji, tako i u istočnoj, bizantijskoj, a glavni motiv i simbolika takve vrste nadgrobnih ploča bila je želja za izražavanjem poniznosti.

Prema popisu Š. Bešlagića, ploče zauzimaju 21% ukupnog broja stećaka⁴², a prema novijim istraživanjima one zauzimaju 24% od ukupnog broja stećaka⁴³, dok su u Hrvatskoj i Srbiji ploče vodeći oblik. Imale su uglavnom oblik pravilnog paralelopipeda, čija visina nije prelazila preko 30 cm. S obzirom na sam izgled ali i dimenzije, kao i obrađenost ploča, Š. Bešlagić ih dalje dijeli u četiri osnovne vrste:

1. pravougli paralelopiped, sa podvrstama, a) čeone strane lučno oblikovane, b) jedna čeona strana lučno oblikovana, c) čeona strana oblikovana kao sljeme, d) obje čeone strane oblikovane kao sljeme, e) jedna čeona strana lučno oblikovana, a

⁴⁰ Bešlagić 1982, 80

⁴¹ Lovrenović 2010, 71

⁴² Bešlagić, 1982, 84

⁴³ Bujak, 2018, 91

- druga kao sljeme, f) čeona strana trostrano oblikovana, g) obje čeone strane trostrano oblikovane, h) baza u obliku ravnokrakog trapeza
2. dvojna ploča,
 3. kombinovana ploča sa krstačom,
 4. neobrađena ploča.⁴⁴

Sanduk

Nakon ploče, napredniji oblik stećka je sanduk ili tumba kako su ga nazvali neki od naučnika. Iako ga i sam koristi, Š. Bešlagić napominje da taj naziv nije najsretnije odabran, prije svega zato što je stećak-sanduk je homogen, monolitan kamen, a dok je sanduk šupalj i zatvara se poklopcem, te samim tim ovaj naziv nije adekvatan, ali i zbog činjenice da sanduk nije naša riječ⁴⁵.

Prvi stećci u obliku sanduka javljaju se oko polovine 14. stoljeća⁴⁶. Razvoj stećaka iz oblika ploče u oblik sanduka se podudara sa vremenom kada jača srednjovjekovna bosanska država. Pojava razvijenih oblika sanduka sa nešto zahtjevnijim i složenijim oblicima, te naravno pojava ornamentike, govori o ekonomskom i socijalnom jačanju bosanskohercegovačkog stanovništva tog vremena. Može se reći da svojim oblikom, a naročito velikim brojem, sanduci predstavljaju najkarakterističniji i najadekvatniji formalno-oblikovni izraz stećka.⁴⁷

Stećci u obliku sanduka su najčešće klesani kao četverostrana prizma, tj. pravougli paralelopiped, visine preko 30 cm. Kada njihova visina prelazi preko 80 cm, onda se smatraju visokim sanducima. Sanduci zauzimaju najveći broj stećaka u Bosni i Hercegovini, kako Š. Bešlagić navodi, čak 61% od ukupnog broja⁴⁸. Kao i ploče, i sanduka ima više vrsta:

1. pravougli paralelopiped, sa svojim podvrstama, a) vertikalne strane iskošene prema dolje, b) vertikalne strane iskošene prema gore, c) stepenik na čeonoj strani, d) stepenik na bočnoj strani, e) čeona strana na svod, f) obje čeone strane na svod, g) čeona strana na sljeme, h) obje čeone strane na sljeme, i) jedna čeona strana na

⁴⁴ Bešlagić 1982, 82

⁴⁵ Bešlagić, 1982, 84

⁴⁶ Isto, 84

⁴⁷ Isto, 87

⁴⁸ Isto, 84

- luk, a druga na sljeme, j) baza u obliku ravnokrakog trapeza, k) kao koritom l) gornji dio prikraćena piramida;
2. kvader;
 3. dvojni sa svojim podvrstama, a) nejednake visine, b) nejednake dužine, c) nejednake i visine i dužine, d) sanduk-ploča;
 4. sanduk sa krstačom;
 5. šesterostrana prizma;
 6. neobrađen sanduk.⁴⁹

Teško je sa sigurnošću navesti najstariji primjer stećka u obliku sanduka, jer se na većini ne pojavljuju natpisi na osnovu kojih bi se mogli datirati, ali smatra se da su neki od najstarijih stećaka ovog oblika, sanduk Katarine Nikolić s nekropole u Vranjevom Selu kod Neuma. Na njenom lijepo ukrašenom nadgrobnom spomeniku je stajao natpis koji su podigli njeni sinovi Vladislav i Bogiša. Ona je bila kćerka Stjepana II Kotromanića, a umrla je sredinom 14. stoljeća, pa se na osnovu toga njen stećak smatra jednim od najstarijih u obliku sanduka. Sama pojava ovog oblika prema nekim istraživačima ukazuje na novu simboliku smrti u općem poimanju pogrebne tradicije. Pojava arhitektonskih ornamenata na njima, prije svega različitih vrsta arkada, tumačena je na način da sanduci počinju simbolizirati vječnu kuću.⁵⁰

Sanduci sa postoljem

Ova vrsta stećka razlikuje se od klasičnog sanduka po tome što mu je donji dio proširen, te izgleda kao da je ispod njega još jedan stećak u obliku ploče ili drugog sanduka. Nekad se doista i radi o dva zasebno isklesana kamena. Naučnici se razilaze po pitanju da li ovaj oblik treba biti zasebna vrsta ili podvrsta sanduka, ali Bešlagić objašnjava da je, najviše zbog samog broja primjeraka, ipak bolje ovaj oblik obrađivati kao zasebnu vrstu. Š. Bešlagić kaže da ima utisak je da ih ima isto toliko, ako ne i više, koliko i sanduka bez postolja⁵¹. Ovaj oblik najčešće je klesan u području Hercegovine, ali i istočne Bosne, te u okolini Nikšića, a nešto manje u centralnoj Bosni. Među najveće i najimpozantnije primjerke ovog oblika spadaju zasigurno stećak s natpisom iz Vlađevina kod Rogatice⁵², koji se sada nalazi u Sarajevu. Ovaj oblik generalno se smatra prelaznim oblikom od sanduka ka sljemenjacima. S

⁴⁹ Bešlagić 1982, 87

⁵⁰ Bujak 2018, 95

⁵¹ Bešlagić, 1982, 89

⁵² Isto, 89-91

obzirom na izgled ivica i samog postolja, Š. Bešlagić je ove sanduke podijelio na četiri osnovne vrste:

1. pravougli paralelopiped, sa svojim podvrstama, a) sa dva postolja, b) vertikalne strane iskošene prema dolje, c) vertikalne strane iskošene prema gore, d) stepenik na čeonj strani, e) stepenik na bočnoj strani f) gornji dio prikraćena piramida);
2. kvader;
3. dvojni, sa svojim podvrstama, a) nejednake visine, b) nejednake dužine c) nejednake i visine i dužine;
4. šestostrana prizma.⁵³

Sljemenjaci

Stećci u obliku sljemenjaka javljaju se početkom 15. stoljeća i njihov izgled , krov na dvije vode povezuje se s kućom, kao temeljom ljudske egzistencije. Sam oblik sljemenjak, odnosno, kako ga neki nazivaju, sarkofag vodi korjene iz Egipta, preko Mezopotamije, Grčke, Etrurije i Rima. Dok je u Rimu u sarkofag bio polagan spaljeni pokojnik, u Bosni i Humu je sahranjivan pokojnik, te se iznad njega stavljao stećak ovog oblika. Spomenici ovog tipa obično pripadaju ličnostima iz vrha društvene piramide, najbogatije su ukrašeni, često sadrže natpise i predstavljaju najzrelija likovna ostvarenja.⁵⁴ Oni predstavljaju najrazvijeniju ležeću formu stećka. Sljemenjaci su oblika četverostrane prizme čija se gornja strana pretvorila u dva koso naslonjena pravougaonika.⁵⁵

Kada se upoređi rasprostranjenost sljemenjaka na području Bosne i na području Hercegovine, dolazimo do podataka da ih na području Hercegovine ima mnogo više, te su dosta bogatije obrađivani i ukrašavani od bosanskih sljemenjaka.

Osnovne vrste sljemenjaka su:

1. Petostrana prizma sa svojim podvrstama, a) najobičniji oblik, krov na dvije vode, b) krov povijen po dužini, c) krov povijen po širini, d) lučno zasvođen krov, e) krov udubljen po širini, f) imitacija sljemena, g) pločasti sljemenjak, h) krov na četiri vode, i) krov sa nadstrešnicama, j) vertikalne strane iskošene prema dolje, k) vertikalne strane iskošene prema dolje i udubljene);

⁵³ Bešlagić, 1982, 91

⁵⁴ Miletić 1982, 235; Lovrenović, 2009, 60

⁵⁵ Bešlagić 1982, 93

2. Šestostrana prizma;
3. Sedmostrana prizma;
4. Dvojni sa podvrstama, a) nejednake visine, b) nejednake dužine, c) nejednake visine i dužine, d) sljemenjak-sanduk⁵⁶

Sljemenjaci sa postoljem

Sljemenjaci sa postoljem, prema Š. Bešlagiću, zaslužuju zasebnu grupu u sistematizaciji oblika iz istog razloga kao i sanduci sa postoljem. Izrađivani su na jednak način, neki iz jednog, homogenog kamena, a nekada iz dva različita kamena. Ovome obliku su poklanjali pažnju i poručio i sami klesari.⁵⁷ Klesan je pažljivo, u relativno velikim dimenzijama i relativno velikom broju i postavljan na najistaknutija mjesta nekropola.⁵⁸ Najpoznatiji stećak ovog oblika je primjerak iz Donje Zgošće kod Kaknja, a po dimenzijama najveći primjerak je onaj iz Pavlovca kod Sarajeva. Najveći broj primjeraka ove vrste pronađen je, kao i obični sljemenjak, u Hercegovini i Istočnoj Bosni, nešto manje u Crnoj Gori i centralnom dijelu Bosne⁵⁹. Kao i klasični sljemenjak i ovaj ima svoje vrste i podvrste a to su:

1. Petostrana prizma sa podvrstama a) najobičniji oblik – krov na dvije vode, b) dva postolja, c) krov povijen po dužini, d) krov povijen po širini, e) lučno zasvođen krov, f) krov udubljen po širini, g) imitacija sljemena, h) krov na četiri vode, i) krov na dvije vode sa nadstrešnicama, j) vertikalne strane iskošene prema dolje, k) vertikalne strane iskošene prema dolje i udubljene, l) krov na tri vode po dužini);
2. Šestostrana prizma;
3. Sedmostrana prizma;
4. Dvojni sa podvrstama a) nejednake visine, b) nejednake dužine, c) sljemenjak-sanduk)⁶⁰

⁵⁶ Bešlagić, 1982, 96

⁵⁷ Isto, 95

⁵⁸ Isto, 99;

<https://amerdardagan.wordpress.com/category/stecci-i-nisani/>

⁵⁹ Bešlagić, 1982, 100

⁶⁰ Isto, 101

Stubovi

Stubovi predstavljaju stećke u obliku pravilnog paralelopipeda koji stoje uspravno, a najviše podsjećaju na antičke stele. Na osnovu podataka s područja zapadne Srbije E. Zečević ih dijeli na usađenike u obliku ploče, stuba ili neobrađene.

Stubovi zauzimaju samo 4% od ukupnog broja stećaka, a tako mali broj se prepisuje slaboj očuvanosti ovakve vrste spomenika. Najviše ih ima na području istočne Bosne i Srbije, nešto mali broj se nalazi u srednjoj Bosni, a dok su u zapadnoj Bosni i Hercegovini jako rijetki⁶¹.

Š. Bešlagić sugerije da su ovi spomenici nastali pod utjecajem nišana, muslimanskog nadgrobno spomenika, dok . Lovrenović zagovara teoriju da se izgled muslimanskih nišana u Bosni i Hercegovini razvio upravo iz ove vrste stećaka. Kada je u pitanju ovaj oblik, potrebno je spomenuti obelisk s lokaliteta Vlaškovac u Donjim Bakićima kod Olova, koji predstavlja jedinstvenu pojavu. Visok je četiri metra, u obliku je visokog četvrtastog stuba na postolju sa piramidalnim završetkom pri vrhu, na kojem se nalazi veća kugla ili jabuka. Sužava se od dna prema vrhu, a bogato je ukrašen sa svih vertikalnih strana motivima štita, kacige i vela, spiralnih zavoja, S- spirale, grozdova, rozeta, te stilizirane glave neke životinje (moguće zmije).

Osnovni oblik, prema Š. Bešlagiću javlja se u pet vrsta:

1. Ploča (pravougli paralelopiped), sa podvrstama a) ravan završetak, b) završetak na dvije vode, c) završetak na tri vode, d) lučno zasvođen, e) sa lučnim izbočenjem, f) sa lučnim udubljenjem, g) sa dva lučna udubljenja, h) prema gore šira, i) sa plastičnim rebrom);
2. Sanduk (pravougli paralelopiped) sa podvrstama a) ravan završetak, b) završetak na dvije vode, c) završetak na tri vode, d) lučno zasvođen, e) sa lučnim udubljenjem, f) sa dva lučna udubljenja, g) prema gore se širi;
3. Kvader sa podvrstama a) ravan završetak, b) piramidalan završetak, c) piramidalan završetak sa kuglom, d) kupolast završetak sa kuglom, e) prema gore tanji sa ravnim završetkom, f) prema gore deblji;
4. Sljemenak – ravan završetak;

⁶¹ bs.wikipedia.org/wiki/Oblici_stećaka

5. Neobrađen.⁶²

Krstače

U kasnom 15. stoljeću pojavljuje se oblik krstača u svojim formama, te pripadaju osnovnom obliku uspravnih stećaka. One zauzimaju svega 0,5% ukupnog broja stećaka, upravo zbog njihovog kasnog pojavljivanja, tj. pred sami kraj srednjeg vijeka. Mnoge krstače su nastale u narednom periodu, po uzoru na ove srednjovjekovne. Na području Bosne i Hercegovine su zastupljene na dva područja, Hercegovini u okolini Nevesinja, Bileće i Gacka, te u srednjoj Bosni na području Travnika, Novog Travnika, Zenice, Jajca, Donjeg Vakufa, Bugojna, Gornjeg Vakufa. Pretpostavlja se da su se razvile iz stuba sa postepenim naglašavanjem glave, a onda i poprečnih krakova.⁶³ Među najstarije krstače datirane natpisima spadaju krstača iz Arapa u selu Slipčići kod Mostara, krstača iz Svitave kod Čapljine i krstača sa lokaliteta Han- Podbrdica. Moguće je da se ovim oblikom htjela pokazati vjerska pripadnost, tj. pripadnost kršćanskoj vjeroispovjesti u vrijeme kada islam počinje da biva dominantan na ovom području.

Š. Bešlagić stećke ovog oblika dijeli u pet osnovnih vrsta:

1. Jednako oblikovani gornji krakovi sa podvrstama a) prošireni krakovi, b) dvostrešni završeci krakova, c) trostrešni završeci krakova, d) piramidalni završeci krakova, e) prikraćeno-piramidalni završeci krakova, f) zaobljeni završeci krakova;
2. Drugačije oblikovan gornji krak sa podvrstama a) izdužen i zaravnjen, b) izdužen proširen i zaravnjen, c) na dvije vode, d) na tri vode, e) izdužen sa piramidalnim završetkom, f) izdužen sa piramidalno-pikraćenim završetkom, g) stepenik između gornjeg i poprečnih krakova, h) lučno zasvođen, i) gornji krak petostran, j) vodoravno izdužen i lučno zasvođen, k) oblikovan kao glava, l) oblikovan kao glava na vratu, m) gornji krak kao glava, n) poprečni opuštenu;
3. Nerazvijena sa podvrstama a) sa jednim parom bradavičastih ispusta, b) sa dva para bradavičastih ispusta, c) sa tri para bradavičastih ispusta);
4. Kombinovana sa pločom
5. Kombinovana sa sandukom.⁶⁴

⁶² Bešlagić, 1982, 105

⁶³ Bujak 2018, 109

⁶⁴ Bešlagić, 1982, 110-111

UKRASNI MOTIVI

Na stećcima se može definisati pet različitih ukrasnih motiva: *socijalni, religiozni, simboli posmrtnih kola, figuralni motivi i tzv.čisti ornamenti*.⁶⁵

U skupinu *socijalnih simbola* podrazumjevamo najzastupljenije heraldičke motive: grbove, ambleme, te prikaze mača i koplja. Također, ovi motivi pojavljuju se u kombinaciji sa štitom, polumjesecom, sa zastavom ili harpunom, te prikazima novca, ljiljana, pečata ili nakita.

Mač je simbol vlasti, vojnih i uglednih ljudi. Još u prahistorijsko doba mač je bio simbol ratnika ili plemstva i aristokratije. U srednjem vijeku je bio glavno oružje, a u Bosnu su uglavnom uvoženi sa zapada, mada postoje pretpostavke da su se mačevi proizvodili i u Bosni. Na stećcima se pojavljuju sami, kao pojedinačan prikaz, a zatim prikaz mača u ruci, u scenama dvojboja, lova, u kombinaciji sa štitom i sl.

Štitovi se na stećcima pojavljuju kao četverougani, srcoliki, trouglasti ili ovalni. Prikazi štitova na stećcima najzastupljeniji su na području Hercegovine, a zajedno sa mačem simbolizira moć.

Ljiljan također može ukazivati na status jer je on bio zvanični simbol dinastije Kotromanića, pojavljuje se na njihovom novcu, grbu, kruni. Sasvim je jasno da je ljiljan bio najkarakterističnija oznaka i simbol srednjovjekovne Bosne, njenih vladara i vladarske dinastije. 66

Luk i strijela se kao motivi pojavljuju često na stećcima, kao samostalna pojava ili u sklopu kompozicije turnira, ali i uz prikaz ljudskih figura. Najčešće se mogu vidjeti na stećcima iz Hercegovine. Izvjesno je da su luk i strijela bili simbol vojničkog staleža ili osobe koja je često koristila ovo oružje ili je bila vješta u njegovom korištenju .

Koplje je treća vrsta naoružanja koja se po brojnosti može pronaći kao motiv na stećcima. Najčešće se pojavljuje u scenama viteških turnira ili lova, što su aktivnosti kojima su se bavili većinom pripadnici plemstva.⁶⁷

Buzdovan i sjekira kao naoružanje jako rijetko se mogu vidjeti kao prikaz na stećcima. Oni mogu imati simboliku borbe, ali i vrlo vjerovatno neko apotropejsko značenje.

⁶⁵ Lovrenović, 2010, 79

⁶⁶ Bujak, 2018, 179

⁶⁷ Isto, 159

Kao statusne simbole na stećcima E. Bujak ubraja još i štap, knjigu i čašu⁶⁸. Iako se rijetko pojavljuju kao motiv, smatra se da se u njima ogleda dublja simbolika.⁶⁹ Štap obično simbolizira nečiji status unutar crkvene hijerarhije, a na stećcima se uglavnom pojavljuje u obliku slova „T“ pa podsjeća i na tzv. „tau križ“, ali pojavljuje se i u obliku polumjeseca i jako često se završavaju spiralno. U kombinaciji sa muškom figurom i štapom nekoliko puta se pojavljuje i knjiga kao motiv na stećku, skupa sa čašom. Oba ova simbola vezana su za kršćansku simboliku Evanđelja i kaleža kao simbola Krista, a samim tim nam govori o svećeničkom pozivu prikazanih osoba.

Oruđe i alatke se kao simboli uglavnom odnose na svakodnevna zanimanja zemljoradničke i zanatlijske klase. Od oruđa kao motiva može se pronaći motika, kosijer, srp, čekić, dijetlo, visak, itd.

Iz skupine religioznih simbola, prema mišljenju Pavla Anđelića, najzastupljeniji je ukras križa, koji se pojavljuje u tri osnovna oblika; obični križ, ukrašeni i križ-raspelo⁷⁰. Ante Škobalj smatra da je najzastupljeniji motiv polumjeseca i zvijezde⁷¹. Ovoj skupini pripadaju i ukrasi sunčanog kruga, svastike, rozete, spirale, vijenca. Najčešći oblici križa koji se javljaju na stećcima su tzv. grčki i latinski križ, a pored njih se pojavljuju lorenski, Petrov, Andrijin, križ jednakih krakova⁷². Križ se pojavljuje na svim oblicima stećaka, i rasprostranjen je na području čitave Bosne i Hercegovine. U mnogim slučajevima križevi su ukrašeni grozdovima, što u kršćanstvu predstavlja euharistijsko vino.

Ljiljan, kao osnovni heraldički motiv, imao je i religiozni karakter. On je često poistovjećivan s Kristovim mukama i Bogorodicinim bolom koji je osjetila u srcu dok je gledala Krista razapetog na križu⁷³. Ljiljan može simbolizirati i sveto trojstvo, ali je i simbol ljepote, bezgrešnosti i odabranosti.

Drvo života se, također, ubraja u skupinu religioznih simbola, kao i prikaz čovjeka s podignutom desnom rukom koja se često interpretira kao pokojnik u molitvi za svoju dušu, pored toga može označavati ruke koje se podižu ka nebu tokom liturgije. Uzdignuta ruka na pojedinim nadgrobnim spomenicima može simbolizirati obraćanje Bogu.

⁶⁸ Bujak, 2018, 147-149

⁶⁹ Isto, 147

⁷⁰ Anđelić 1984, 488

⁷¹ Škobalj 1970, 229

⁷² Wenzel 1965, 91-125

⁷³ Wenzel, 1965, 163; Lovrenović, 2009, 67

Motiv polumjeseca pojavljuje se na stećcima više od 500 puta ⁷⁴, a spada među najbrojnije motive na stećcima pored križa i rozete, te se javlja u svim dijelovima srednjovjekovne Bosne, sa nešto većom koncentracijom u centralnoj i zapadnoj Bosni. Kao likovni motiv korišten je u umjetnosti mnogih naroda i seže u daleku prošlost.⁷⁵ Kao motiv na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima jako slabo je istraživani i interpretiran, no ipak neki naučnici smatraju da je ovaj motiv predstava smrti, ali i nade u čovjekovo uskrsnuće zatim da je mjesec lađa kojom se prevoze duše pravednih na drugi svijet... Kada je okrenut prema dolje A. Solovjev smatra da je to trenutak kada on kao manja lađa izručuje dušu na veću lađu, sunce⁷⁶. A. Benac prikaze polumjeseca interpretira kao oznake bosanske nacionalnosti, a D. Sergejevski ga smatra simbolom vezanim za kult mrtvih, te ga uvrštava u religiozne simbole, V. Čurčić u njemu vidi oznaku za ženske nadgrobnike, I. Rendeo ga interpretira kao prosti ornamentalni motiv, dok A. Škopalj smatra da je riječ o starom slavenskom paganskom motivu koji označava obnavljanje života i pobjedu nad smrću⁷⁷. U suštini polumjesec je shvaćen različito, kao heraldička oznaka, kao ukras i kao religijski simbol.

U srednjem vijeku širom Evrope groblja su služila i kao javni prostor na kome su se odvijali igre, plesovi i razni društveni događaji, iako to nije bilo u skladu sa vjerskim načelima, te se zabranjuje ples na groblju. I na području Bosne i Hercegovine je vjerovatno bio prisutan ovaj običaj, što nam pokazuju prikazi kola na stećcima. *Posmrtna kola* se na stećcima pojavljuju u tri osnovna oblika: muška, ženska i mješovita. Muških kola je evidentirano 23, ženskih 40, a mješovitih 69, što je ukupno 132⁷⁸. Broj ljudi u kolima je varirao od tri do jedanaest, dok je najčešće bilo od šest do osam ljudi. U najrazličitijim kombinacijama igrača ističe se prikaz žene između dva muškarca.⁷⁹ Žena često ima istaknuto mjesto. Igrači se uglavnom drže za ruke, a nekad su ruke podignute u visini ramena, nekad su u horizontalnom položaju, a nekad su potpuno spuštene. Muškarci su na ovim prikazima uglavnom nosili duge košulje do koljena, hlače, a na glavi su ponekad imali kape, koje su mogle biti šiljaste ili sa zadnje strane produžene prema dolje. Žene su većinom imale na sebi duge haljine koje su se širile prema dolje, a kape na glavi su rijetko imale. Kola mogu biti okrenuta i na lijevu i na desnu stranu. Najviše prikaza posmrtnih kola na stećcima je

⁷⁴ Bujak 2018, 169

⁷⁵ Bešlagić, 1982, 166

⁷⁶ Isto, 167

⁷⁷ Bujak, 2018, 169; Bešlagić, 1982, 167

⁷⁸ Lovrenović 2010, 71; Bujak, 2018, 194

⁷⁹ Lovrenović, 2010, 72

zabilježen na području istočne Hercegovine. Ove likovne predstave pripadaju širim krugovima plemstva, a može se zaključiti da kola na stećcima predstavljaju jednu varijaciju posmrtnog kulturnog plesa⁸⁰. Zbog dokazane drevnosti ovog motiva, postoji i mogućnost da su posmrtna kola na stećcima na neki način povezana s onim igrama - kolima, čije predstave su na kamenim spomenicima antičkog Ilirika⁸¹.

Figuralne kompozicije na stećcima predstavljaju prikazi konjanika, dvoboja, viteških igara, polufigura, figura i parova, portreti konjanika i ljudske glave⁸². Stećci ukrašeni figuralnim motivima imaju nekoliko tema. Dvoboj, univerzalna tema koja prikazuje borbe pješaka, dvoboje vitezova s mačem, lukom i kopljem. Ponekad se unutar ovakvih scena pojavljuju i ženski likovi, uglavnom kao posmatrači svega. Najviše se pojavljuju na stećcima sa područja istočne Hercegovine, a zatim zapadne i srednje Bosne, a ima ih oko 60 ukupno⁸³. Lov, prikazi scena lovca, pješaka ili konjanika naoružanih mačem, kopljem ili lukom u lovu na vepra, jelena ili medvjeda. Ukupno je zabilježeno 181 scena lova, i to 166 se odnosi na lov na jelena, 11 lov na vepra i 4 lov na medvjeda⁸⁴. Stećci sa prikazima ptice, pijetla, psa, lava, konja, jelena, zmije i zmaja. Svaka od ovih životinja je predstavljala nešto, ptica je uglavnom predstavljala dušu, pijetao je simbol budnosti i pripravnosti, pas je simbol vjernog čuvara ognjišta, lav simbolizira snagu, veličanstvo i hrabrost, konj simbolizira uskrsnuće, dušu koja se uspinje na nebo, jelen je simbol krštenja, zmija je čuvar groba, a u Bibliji je poistovjećena sa Sotonom, dok je u srednjem vijeku često je personifikacija za istočni grijeh. Zmaj je, također, simbol Sotone i demona.

Ljudske figure nisu idealni portreti osoba, već shematski prikaz pokojnika. Većinom je to samo obris glave, pa je ponekad teško odrediti da li imaju uopšte simboličko značenje ili samo dekorativno. Muške figure na stećcima zabilježene su u raznim oblicima, od figure s podignutom jednom rukom, figurama s prekrštenim rukama na stomaku, figure s podignute obje ruke i oružjem u ruci i slično. Predmeti koji su u rukama, vjerovatno, prikazuju status i društveni položaj pokojnika.

Čisti ornamenti su podjeljeni u tri skupine: arhitektonske - podrazumjevaju arkade, krovove, oblike kuće, okvire od tordiranih traka, biljne - loze, vitice sa trolistom i ljiljanom,

⁸⁰ Lovrenović, 2010, 71

⁸¹ Isto, 72

⁸² Isto, 76

⁸³ Bujak, 2018, 208

⁸⁴ Lovrenović, 2010, 100

rozete geometrijske - cik cak linije, krugove, spirale⁸⁵. Arkade su najbrojniji arhitektonski motivi na stećcima, koji se pojavljuju na oko 300 stećaka. Obično zauzimaju bočne strane, a zatim čeone strane sljemenjaka i visokih sanduka, no postoje i primjerci arkada na nižim sanducima i krstačama. To su lukovi između dva stuba, a na stećcima su najviše zastupljeni na području istočne Hercegovine⁸⁶. M. Wenzel arkade dijeli na pet skupina⁸⁷, dok ih Š. Bešlagić dijeli na arkade sa polukružnim ili romaničkim lukovima i arkade sa šiljastim ili gotičkim krugovima⁸⁸. U red najbrojnijih motiva na stećcima spadaju i rozete, koje su ujedno jedne od najljepših izvedbi. Najviše ih je na području Hercegovine, a zatim u srednjoj i zapadnoj Bosni. Ovaj likovni motiv su koristili narodi još u dalekoj prošlosti. Kada je u pitanju njihovo značenje, dosta je različitih mišljenja, npr. A. Solovjev smatra da rozete simboliziraju sunce, dok ih S. Zečević smatra simbolom preminule duše, jer je ruža kod Grka, Rimljana i starih Slavena bila simbol preminule duše. Rozeta je cvijet sa jednakim zaobljenim laticama i često naglašenim centralnim dijelom u vidu tačke, kruga ili kružnog vijenca⁸⁹. Ovaj motiv, također, ima svoje varijante. Najjednostavniji je oblik sa četiri laticice, a pojavljuju se i prikazi rozeta sa pet i više latica, dok su najčešće rozete sa šest ili osam latica. Mogu biti okružene vijencom, neke su virovite, a pojavljuju se i rozete koje u osnovi imaju krst. Kada je spirala u pitanju, moglo bi se reći da je ona umjetnička stilizacija loze kao dijela i izdanka biljke.⁹⁰ Kao motiv likovnih umjetničkih djela, spirala se javlja svuda i u raznim vremenskim periodima. Sama spirala je motiv smrti i uskrsnuća. Na jednom srednjovjekovnom sarkofagu koji je nađen u Holandiji javlja se ovaj motiv, a označavao je magične znakove vezane za zagrobni život pokojnika i njegovo ponovo oživljenje.⁹¹ Ovaj motiv nije široko rasprostranjen, a možemo izdvojiti pet varijanti koje se javljaju, obična spirala, S- spirala, dvostruka spirala, kombinovana sa krstom i kombinovana sa grozdom. Obična spirala obično ima više zavoja, ali može biti i samo jedan spiralni zavo. Na stećcima su međusobno nepovezane, nemaju stabljike, niti se javljaju listići ili cvjetovi. Također, i sa S-spiralom je slična situacija, jer se i one uglavnom na stećcima puno češće javljaju kao inividualne, nego u grupama. Dvostruku spiralu vidimo na spomenicima Justinijanovog vremena, na kapitelima kasnoantičkih bazilika u Zenici i Dabravini. Dvostruke spirale mogu biti povezane i nepovezane sa stabljikom u sredini.

⁸⁵ Lovrenović 2010, 110

⁸⁶ Bešlagić, 1982,

⁸⁷ Wenzel, 1965, 55-57

⁸⁸ Bešlagić, 1982, 360

⁸⁹ Isto, 209

⁹⁰ Bešlagić 1982, 200

⁹¹ Lovrenović 2010, 88

EPITAFI NA STEĆCIMA

Na stećcima su pronalazeni i natpisi, epitafi, koji su mogli biti kratki ili dugi. Osim posredno, kroz simbolizam i sliku, stećci svojim natpisima kao da žele odagnati i najmanju moguću nedorečenost, govore i poručuju izravno; oni mole i opominju, zaklinju, upozoravaju i podsjećaju.⁹² Do danas je ukupno evidentirano oko 400 srednjovjekovnih epitafa⁹³, a najveći broj se nalazi u Hercegovini. Oni se mogu podijeliti na: natpise s vjerskim formulama, natpise koji ilustruju motiv junačke smrti, natpise koji informišu o pokojniku, njegovoj rodbini i okolnostima smrti, natpise sa samo imenom pokojnika, a ponekad i imena kovača-dijaka i natpise s vjerskom poukom. Kao najstariji spomenik koji je napisan ćirilicom, smatra se Humačka ploča, iz 10.-11. stoljeća, a dok je najstariji epigrafski natpis na stećcima, nadgrobna ploča župana Grda pronađena u Policama kod Trebinja. Na dvije nadgrobne ploče je ćirilicom napisan natpis: „*V dni kneza veliega Mihoila vmrije župan Grd trebinjski i v to ljeto zida jemu raku brat župan Radomir s sinmi jegovjemi i žena mu. Tvara moistr innem Braja. B(o)že ti daj zdravie.*“⁹⁴

Sa razvojem stećaka i svijesti o njima, počela se razvijati i svijest o natpisima koji su ih krasili. Prve zabilješke o natpisima na stećcima je zabilježio Benedikt Kuripešić, kada je u Vlađevini kod Rogatice, pored zabilješki o stećcima koje je tu zatekao, napisao i natpise sa dva stećka, jedan koji se odnosio na Vlatka Vlađevića i drugi na vojvodu Mitoša. Samo proučavanje natpisa je teklo zajedno sa proučavanjem stećaka, pa se tako osnivanjem Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine počelo aktivnije i opsežnije raditi na tome. Veliku zaslugu za proučavanje natpisa na stećcima je imao već spomenuti Ćiro Truhelka, koji je u periodu nakon osnivanja Zemaljskog muzeja fotografisao, pravio odljeve u gipsu, obrađivao i proučavao, a zatim pisao o njima. U periodu poslije Drugog svjetskog rata, potrebno je spomenuti M. Vegu, koji je zaslužan za dokumentovanje najvećeg broja natpisa. On je sa oformljenom stručnom ekipom obilazio terene, fotografisao natpise, pravio njihove odljeve u gipsu, a potom je sve zapisao u Zborniku, koji se sastoji od četiri toma. Zbornik je obuhvatio ukupno 267 natpisa stećaka, a svima njima je napravljena i transliteracija i transkripcija.⁹⁵ Iako su pronađene nadgrobne ploče, na kojima su natpisi napisani na latinskom jeziku⁹⁶ i

⁹² Lovrenović, 2010, 119

⁹³ Bujak, 2018, 219

⁹⁴ Bešlagić, 2015, 18

⁹⁵ Bešlagić, 1971, 461

⁹⁶ U Bihaću je evidentirano devet nadgrobnih ploča u Fethiji džamiji, nekadašnjoj crkvi sv. Ante, sa natpisima na latinskom jeziku koji se uglavnom odnose na hrvatske plemiće iz XVI stoljeća, ali takvih ima širom Hrvatske koje su slične onima iz Italije i zapadne Evrope, a mi ih ne smatramo stećcima.

glagoljicom⁹⁷, njih ne smatramo stećcima, pa se sa sigurnošću može reći da su natpisi na stećcima pisani samo ćirilicom, koju su naučnici nazvali bosanska epigrafska ćirilica, u narodu poznata i kao *bosančica*.

Ipak, natpise na stećcima ne možemo samostalno posmatrati, već zajedno sa njihovim spomenikom ih trebamo smjestiti u prostor i okruženje u kojem se nalaze, te na taj način pokušati razumijeti srednjovjekovni život, ali i smrt. Kroz njih kao takve onda možemo donekle razumjeti srednjovjekovne prilike te život i smrt. Svaki epitaf teži da ispriča priču o životu. On nastoji privući pažnju prolaznika, povezati ga, kako s grobljem, kao gradom mrtvih, tako i s naseljem kao gradom živih. Kroz njega grobovi izlaze iz anonimnosti, dobijaju svoj identitet, koji zauvijek ostaje prisutan u svom okruženju sve dok postoji nadgrobni spomenik. Epitaf sam po sebi treba biti dostojanstven, imati mjeru jer govori o smrti, a smrt je najčešće bolan događaj. Stoga su epitafi vrelo različitih emocija, najčešće tuge, bola, ali i ljutnje, mržnje, ironije, sarkazma, a ponekad i crnog humora.⁹⁸

KLESANJE STEĆAKA

Način izrade stećaka u srednjem vijeku nije nigdje zabilježen, te danas postoje samo pretpostavke i informacije koje su se prenosile usmenim predanjima. Stećci su, uglavnom, izrađivani od krečnjaka⁹⁹, kojeg na prostoru Bosne i Hercegovine ima u velikoj količini, čemu svjedoče i brojni kamenolomi ove vrste kamena. Pored toga, u okolini Jablanice i Prozora pronađeni su stećci napravljeni od jablanita¹⁰⁰, stećci od plivita¹⁰¹ su jako česti na području Jajca, u okolini Zenice od konglomerata¹⁰², dok su stećci od miljevine i sedre jako rijetki. Nekropole stećaka jako često nalazimo u blizini kamenoloma, što je i shvatljivo, jer se samim tim trebalo uložiti puno manje napora za prenošenje kamena na grobno mjesto. Prilikom „usijecanja“ stećka iz kamenoloma, tj. odvajanja kamenog bloka od stijene korištene su

⁹⁷ Na otoku Pagu, u mjestu Vlašići pronađena je nadgrobna ploča iz XV stoljeća koja je napisana na glagoljici.

⁹⁸ Bujak, 2018, 219

⁹⁹ Krečnjaci spadaju u sedimentne stijene, tačnije karbonatne stijene. To je najrasprostranjenija vrsta karbonatnih stijena. Mogu nastati na različite načine: kao hemijski sedimenti, kao organogeni sedimenti koji nastaju uz učešće živih organizama i kao rezultat mehaničkog raspadanja.

¹⁰⁰ Kamen magmatskog porijekla, biotitski gabro ili jablanit čija su ležišta u okolini Jablanice.

¹⁰¹ Ukrasni arhitektonsko- građevinski kamen čija se ležišta nalaze kod Jajca. Po sastavu je vapnenac, a koristi se za zidanje, kao i oblaganje i dekorisanje raznih vrsta objekata. Pored toga se koristi i u izradi nadgrobnih spomenika i drugih sakralnih objekata.

¹⁰² Konglomerati spadaju u vrstu sedimentnih stijena, koje nastaju cementacijom zaobljenih valutica. Nalazišta konglomerata su u srednjoj Bosni, u Foči, te između Ključa i Sanskog Mosta.

željezne alatke: čekići, klinovi, dijetla, poluge¹⁰³. Nemamo povjerljivu informaciju da li se oblikovanje kamena vršilo odmah na kamenolomu, ili je samo grubo obrađivan pa se takav prenosio na nekropolu i tu se finalno oblikovao. Iako bi se oblikovanje stećka zbog olakšanja tereta vuče trebao u kamenolomu odmah finalno obraditi, na nekim nekropolama su pronađeni stećci koji nisu do kraja obrađeni, što nam kazuje da je bilo i slučajeva gdje su se oni oblikovali na samoj nekropoli. Prema mišljenju Š. Bešlagića, u većini su se stećci grubo obrađivali u kamenolomima, a fino oblikovanje i ukrašavanje se radilo na nekropolama, čime je smanjena i mogućnost oštećivanja prilikom transporta. Alatke koje su korištene prilikom finog oblikovanja i ukrašavanja su: čekić i dljetla raznih veličina i izgleda, sprave za mjerenje dužine, uglomjer, ravnalo, visak i ravnalo, a vjerovatno i šestar, kao i kamena glačalica¹⁰⁴.

Ni proces prevoženja stećaka od kamenoloma do nekropole nam nije poznat. Činjenica je da se i danas, prilikom arheoloških iskopavanja, istraživači suočavaju sa problemima pomjeranja i podizanja stećaka, iako im je dostupna sva moderna mehanizacija. Na koji način su srednjovjekovni ljudi prevozili stećke, postavljali na grob, da li su oni bili „divovi“ velikih fizičkih konstrukcija, kako se u narodu zna kazati, nažalost su pitanja na koja ni u 21. stoljeću nemamo odgovor.

Š. Bešlagić spominje posebno napravljenije drvene saonice, koje su vukli konji ili volovi, na kojima su se prevozili stećci do nekropole, dok se kod težih stećaka guralo preko hrastovih oblica (valjaka). Moguće je da je primjer ovakvog prevoza stećka na nekropolu na lokalitetu Hodovo kod Stoca, gdje su ispod jednog stećka pronađene oblice. Isti slučaj je i na nekropoli Mistihalj kod Bileće.¹⁰⁵

Za jedan stećak sa nekropole iz sela Lipe, veže se narodna predaja koja je oblikovana u stihovima narodnog izričaja koji glase:

*Stećak vukla Marta
na svog brata Marka,
miseca veljače,
prika pola Svinjače.
Vuklo sto volova,
izilo se sto ovnova.*¹⁰⁶

¹⁰³ Bujak., 2018, 58

¹⁰⁴ Bešlagić 1982, 463

¹⁰⁵ Bujak, 2018, 59

¹⁰⁶ Isto 58-59

Tokom srednjeg vijeka oblici stećaka su se razvijali, iz jednostavnih u one složenije, ljepše, monumentalnije, pa je i sama njihova izrada bivala zahtjevnija i moralo joj se ozbiljnije pristupiti. Vjerovatno se samom izradom stećaka, njihovim oblicima i ukrasima bavila jedna osoba, dok je epitafe radila druga osoba. Neosporno je da su upravo ti ljudi postali pravi majstori, koji su na stećcima dostigli velika likovna umijeća. Klesanjem stećaka su se bavili ljudi koji su se zvali kovači, kako ih se naziva u natpisima. Do danas je poznato nešto više od trideset kovača, a najpoznatiji je kovač Grubač koji se spominje na osam natpisa sa stećaka na nekropolama Boljuni i Opličići kod Stoca. Za njega se smatra da je djelovao jako dugo vremena na tom području, pripisuju mu se mnoga umjetnička djela na stećcima, a pored toga što je bio kovač, on je bio i dijak- pisar. Osim kovača Grubača, poznata su nam još imena: Bogdan, Braja, Dragiša, Mihalj, Milić, Miloško, Milosav, Miobrat, Miogost, Mitoš, Radič, Radoje, Vladimir, Vukadin, Vukosav, Zelija.¹⁰⁷

Pored kovača, cijenjeni su bili i pisari- dijaci, kako sami sebe nazivaju na stećcima. U to vrijeme se malo ljudi smatralo pismenim pa su taj posao uglavnom radili ljudi iz vlastelinskog i svećeničkog sloja. Dijacima se moglo desiti da izostave poneko slovo, da natpis pišu s desna na lijevo ili odozdo prema gore i sl. Najpoznatiji dijak je bio Semorad, koji je djelovao na prostoru Stoca, a moguće da je bio Grubačev suvremenik. Neki dijaci su bili i kovači što nam pokazuju natpisi poput „ *Ase usječe i pisa Radoje Kovač*“¹⁰⁸. Istaknuti majstori su vjerovatno oko sebe pravili radioničke centre, što je uvjetovalo stvaranje i razvoj određenih klesarskih škola, čiji su se primjeri međusobno razlikovali po izradi i načinu ornamentisanja spomenika.

KLESARSKE ŠKOLE

Stećci su jedinstvena pojava na području Bosne i Hercegovine i zemalja koje graniče sa njom, ali su različiti po svojim formama i likovnim ostvarenjima¹⁰⁹. Njihova različitost je uvjetovana prije svega geografskim rasprostranjem, a zatim ekonomskim, političkim i kulturnim prilikama, ali su majstori stećaka itekako odigrali veliku ulogu u stvaranju svog jedinstvenog izraza. Iako se temom klesarskih škola bavilo jako malo istraživača, veliki doprinos su dali Alojz Benac, Nada Miletić, Marko Vego, Šefik Bešliagić... Prema materijalu,

¹⁰⁷ Bešliagić, 1982, 461

¹⁰⁸ Vego, 1965, 51

¹⁰⁹ Bešliagić, 1982, 467-468

načinu obrade, oblicima, motivima i drugim karakteristikama stećaka, generalno se može izdvojiti nekoliko regionalnih klesarskih „škola“ za izradu stećaka, okupljenih oko već afirmiranih majstora.¹¹⁰ Tako se može diferencirati hercegovačka škola, regija istočne Bosne, regija srednje Bosne, te zapadne Bosne i Dalmacije, iako je neophodno napomenuti da su i unutar njih postojale mikroregije sa nekim svojim specifičnim klesarskim karakteristikama. A. Benac u svojim radovima navodi dvije osnovne klesarske škole, jedna na području Hercegovine, sa centrom u Stocu, i druga na području istočne Bosne, sa centrom u okolini Bratunca.¹¹¹

Hercegovačka škola je neosporno dala najljepše stećke sa mnoštvom figuralnih i dekorativnih motiva. Utjecaji iz obje škole dopiru na ostala područja Bosne, a dodir ovih dviju škola po Alojzu Bencu je nekropola u Zgošći kod Kaknja¹¹². Šefik Bešlić također neosporno postojanje hercegovačke škole, ali on navodi da se na području Hercegovine mogu definisati još neki centri osim Stoca, kao što su Trebinje i Bileća, zatim na području Gacka i Nevesinja, što se može izdvojiti kao zasebno područje istočne Hercegovine.¹¹³ Treba napomenuti da su stećci pronađeni na području Crne Gore uglavnom po svojim karakteristikama pripadali ovoj klesarskoj školi. Stećci hercegovačke škole su najbogatije ukrašeni i na njima su najveća umjetnička ostvarenja, čiji je repertoar motiva širokog raspona. Na stećcima hercegovačke klesarske škole prikazi su uglavnom izvedeni u plitkom reljefu, a nešto manji broj je izveden u tehnici urezivanja.¹¹⁴ Na nadgrobnim spomenicima ove klesarske škole možemo vidjeti razigranost i veliku maštovitost.

Područje istočne Bosne dalo je nekoliko klesarskih centara među kojima su oni iz okoline Kladnja, Ludmera, Srebrenice, Zvornika, Goražda i Foče. Oblikovno i ornamentalno ovoj školi pripadaju i stećci sa područja zapadne Srbije, Bogatići, Šabac, preko Valjeva i Ljiga, pa do Raške i Novog Pazara. Najveći broj stećaka oblika stuba pripada istočnobosanskoj klesarskoj školi¹¹⁵. Biljni ornament i zauzimaju vodeće mjesto na spomenicima ove klesarske škole. Kao elementi istočnobosanske klesarske škole pored

¹¹⁰ Bujak, 2018, 62

¹¹¹ Benac, 1962, 8

¹¹² Benac, 1967, 8

¹¹³ Bešlić, 1982, 467

¹¹⁴ Benac, 1967, 10

¹¹⁵ Bujak, 2018, 107; Benac, 1967, 12

biljnih ornamenata, izdvajaju se i prikazi portreta pokojnika i običnih silueta ljudi sa skrštenim rukama¹¹⁶. Spomenici ove klesarske škole odišu mirom i tišinom.

Područje zapadne i jugozapadne Bosne razvilo je svoju specifičnu klesarsku školu. Ona je karakteristična za područje Kupreške visoravni, Duvanjskog polja, ali i priobalni pojas Dalmacije, gdje se pojavljuje posebna vrsta sljemenjaka nazvana „dalmatinski tip“.¹¹⁷

KLESARSKE ŠKOLE NA PODRUČJU SREDNJE BOSNE

Teško je tačno definisati prostor srednje Bosne, naročito zato što je to bio teritorij obilježen raznim kulturološkim, socijalnim i religijskim utjecajima, kao prvobitna zemlja Bosna oko koje se kasnije razvija Bosanska banovina, a onda i Bosansko kraljevstvo. Na ovom prostoru do sredine 13. stoljeća bilo je sjedište bosanske katoličke nadbiskupije, središte Crkve bosanske i franjevačke vikarije, ali i bosanski srednjovjekovni rudnici koji su intenzivno eksploatisani u ovom periodu. U kratkim crtama, ovdje je bilo središte političkog, vjerskog, društvenog, ekonomskog i kulturnog života srednjovjekovne bosanske države.¹¹⁸ Može se slobodno reći da su stećci ove klesarske škole najreprezentativniji primjerci i po svojim oblicima, ali i po estetskoj obradi i ornamentici. Sa historijskog aspekta jako su značajni i epitafi na kojima se često pojavljuju imena nekih veoma istaknutih ličnosti srednjovjekovne feudalne vlastele. Ovoj školi pripada već prethodno spomenuti, najveći i najteži stećak – sljemenak sa Pavlovca kod Sarajeva, kao i remek-djelo umjetnosti stećaka tzv. Zgoščanski sljemenjak.

Na području srednje Bosne, kada je u pitanju sepulkralna umjetnost, jasno se vide uticaji drugih područja, ali iako prostor, kako smo već rekli, nije jasno definisan, način klesanja stećaka i njihovo ukrašavanje razlikuje se od ostalih krajeva. Na već spomenutom području je postojala škola klesanja sa različitim klesarskim centrima tj. zonama rasprostiranja stećaka sa određenim karakterističnim osobinama, pa tako područje Olova, koje je inače kroz literaturu svrstavano u istočnobosansku školu, zapravo možemo posmatrati kao klesarski centar koji se razvio na području srednje Bosne, a do kojeg su dopirali uticaji istočnobosanske škole. Umjetnost klesarskog centra oko Olova se širila i na okolna područja,

¹¹⁶ Benac, 1967, 13

¹¹⁷ Bujak, 2018, 64

¹¹⁸ Bujak, 2018, 66-67

pa tako područje Vareša, Breze i dijelimično Ilijaša su dio istog. Drugi definisani klesarski centar koji se razvio u području srednje Bosne je bio oko Travnika, a njegovi elementi se vide kroz čitavu Skopaljsku dolinu, sve do Gornjeg Vakufa. Treći klesarski centar predstavljaju stećci iz užeg područja srednje Bosne, tačnije oni sa nekropole Kopošići kod Ilijaša, stećci kneza Batića i njegovog oca Mirka Radojevića, poznati stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja, stećak iz Zabrdža kod Kiseljaka, koji pripada knezu Radoju Pribiniću, te stećci sa nekropole Osenik kod Pazarića i Banje Vrućice kod Teslića. Ovi stećci važe za najljepše i najmarkantnije spomenike ovog područja, a nazvani su kneževski sljemenjaci.

Klesarski centar na području Olova i okoline

Olovsko područje je poznato kao bogato rudama, a u srednjem vijeku naseljavali su ga i dubrovački trgovci, koji su izvozili velike količine olova, koje su upotrebljavali i za pokrivanje kuća i crkava.¹¹⁹ Kada su u pitanju srednjovjekovni nadgrobni spomenici, za olovsko područje bismo mogli reći da je prelazna zona, na kojoj dopiru elementi istočnobosanske škole i srednjobosanske. Olovske nekropole su smještene u zatvorenom brdskom predjelu, koje je okruženo pašnjacima i šumama. Novija istraživanja ovog područja su donijela nove informacije kada je u pitanju brojno stanje, te se danas može vidjeti oko 1039 stećaka na 82 lokacije¹²⁰, što je mnogo više od dotadašnjeg broja od oko 460 stećaka¹²¹, koje se spominje u literaturi. Na olovskim nekropolama zastupljeni su oblici, od ploča do sljemenjaka, a većina ih je pravljena od kamena krečnjaka. Od ukupnog broja olovskih stećaka, najviše ih je oblika sljemenjaka, koji je karakterističan za to područje. Stećci Olova su, uglavnom, niski, uski i dugački, a specifični su po sužavanju prema donjem dijelu spomenika, izvedenim pretežno po dužini¹²², tj. imaju izrazito naglašenu horizontalnu dimenziju u odnosu na vertikalnu. Dvostruki stećci koji su karakteristični za područje istočne Bosne, pronađeni su i u olovskom kraju, što bi mogli protumačiti kao dopiranje elemenata istočnobosanske škole do Olova i njegove okoline, tačnije, prelazne zone ka srednjoj Bosni. Pojava dvostrukih stećaka je definisana kao dvojni grobovi supružnika ili brata i sestre, a u literaturi je napravljena njihova podjela na sljemenjak-sljemenjak, sanduk-sanduk i

¹¹⁹ Vego, 1957, 84

¹²⁰ Bujak, 2018, 48

¹²¹ Lovrenović, 2010, 196

¹²² Isto, 196

sljemenjak-sanduk. Na području Olova od ukupno osam dvostrukih stećaka, sedam je u kombinaciji sljemenjak- sljemenjak, dok je samo jedan u kombinaciji sljemenjak- sanduk¹²³.

Još neke karakteristične pojave na stećcima iz Olova jesu prikazi kuće ili brvnare i imitacija krova pokrivenog drvenom šindrom¹²⁴. Ovakvi stećci se pojavljuju samo na prostoru Bosne, tj. na sljemenjacima kod kojih su krovne plohe potpuno pokrivena ovim motivom. Pored krovne plohe koja je u cjelosti bila ornamentisana, i vertikalne strane su obično bile ukrašene tako da su takvi stećci jedna skladna cjelina, jako lijepo estetski urađena. Motiv šindre je pronađen samo na deset spomenika.¹²⁵

Brvna na stećcima je zapravo prikaz tradicionalne brdske bosanske kuće, brvnare. Uglavnom se pojavljuje na sljemenjacima, sanducima, a u po jednom slučaju je prikazana na stupu (Djedina kod Živinica) i krstači (Ledinac kod Gruda)¹²⁶. Ovaj motiv se pojavljuje na 46 stećaka¹²⁷, a zastupljen kako u Bosni, tako i na području Hercegovine i Crne Gore. Rebra ili brvna su na ovom području uglavnom na vertikalnim stranama u vertikalnom položaju ili na krovnim ploham, gdje se protežu poprijeko, paralelno sa kraćim (čeonim) ivicama krova¹²⁸.

Ipak, jedna od osnovnih karakteristika olovskih stećaka, pored oblika, koji je nizak, dugačak i uzak, a pretežno se sužava prema donjem dijelu, jeste motiv spirale koji se širi i na ostala okolna područja, Vareša, Breze i djelimično Ilijaša. Motiv spirale se na prostoru današnje Bosne i Hercegovine pojavljuje još u prahistoriji, od mlađeg kamenog doba, kao motiv na keramici butmirske kulture. Može se reći da je spirala simbol vječnosti, bez početka i bez kraja. Njeno značenje naučnici interpretiraju različito, pa tako Šefik Bešliagić za spiralu kaže da je ona umjetnička stilizacija loze kao dijela i izdanka biljke¹²⁹, zatim Marian Wenzel za dvojne spirale kaže da su one simbol ženske plodnosti i da one predstavljaju magične znakove vezane za zagrobni život pokojnika i njegovo ponovno rađanje¹³⁰, poistovjećena je i sa predstavom Vulve, vezanom za kult mjeseca, kako Wilke kaže, a zbog prugastih zavoja simbolizira smrt i uskrsnuće¹³¹... Spirale se kao motiv na stećcima javljaju na oko 200

¹²³ <https://intelektualno.com/stecci-sa-podrucja-olova-bosanski-srednjovjekovni-spomenici-zive-u-svome-materijalnom-i-duhovnom-zdanju/>

¹²⁴ Šindra je pokrov kuće koji je napravljen od drvenih daščica, kojima su pokrivanu tradicionalne bosanske kuće, kako u gradu, tako i u seoskim sredinama.

¹²⁵ Bešliagić, 1982, 372

¹²⁶ Bujak, 2018, 121

¹²⁷ Bešliagić, 1982,373

¹²⁸ Isto, 375

¹²⁹ Isto, 200

¹³⁰ Wenzel, 1965, 180

¹³¹ Bešliagić, 1982, 206

primjeraka¹³², uglavnom sljemenjaka. Već smo rekli da motiv spirale može biti u nekoliko oblika, a na olovskom području zasigurno dominira motiv dvostruke spirale, koja može izrastati iz jedne stabljike ili svaka iz svoje. Česta pojava je i prikaz rozete, koji možemo vidjeti na stećcima sa područja Olova. Rozeta spada u red najbrojnijih motiva, a zasigurno je jedna od najljepših likovnih izvedbi, koje se nalaze uglavnom na vrhu spomenika.

Kao i motiv spirale, i motiv rozete je tumačen različito, pa su mišljenja da je ona simbol sunca, kako tvrdi A. Solovjev, zatim S. Zečević konstatuje da se rozeta još od vremena Slavena, Grka i Rimljana javlja na nadgrobni spomenicima, a da se ona tumači kao simbol preminule duše... Javlja se na oko 350 primjeraka¹³³, a njeno rasprostiranje je na području kako Bosne, tako i Hercegovine.

Olovo i njegova okolina na svojih 82 lokacije, ima oko 1039 srednjovjekovnih nadgrobni spomenika, najviše sljemenjaka, na kojima se kao ornamentalni motivi najčešće javljaju spirale, čak 169 puta u svojim raznim oblicima, a zatim rozete 66 puta i rozete kao cvjetovi 34 puta. Pored spirala i rozeta, tordirane trake zauzimaju treći najčešći motiv na olovskim stećcima, te se pojavljuju 34 puta. Glavna karakteristika klesarskog centra koji se razvio u Olovu i njegovoj okolini je upravo njegov ornamentalni sistem koji se ogleda u geometrizmu.

Područje Vareša u srednjem vijeku je bilo u sastavu župe Vidogošće, a jedan mali dio je pripadao župi Trstivnica. Kao i Olovo i Vareš je mjesto koje je bogato rudama, te se zbog toga na te prostore se naseljavaju dubrovčani, koji su po nekim predajama izgradili i srednjovjekovni grad Dubrovnik, nedaleko od Vareša, na području današnje općine Ilijaš. Vareško područje ima oko 40 nekropola sa više od 500 stećaka¹³⁴, koji su klesani uglavnom od lokalnog kamena, krečnjaka. Sljemenjaci nisu brojčano najdominantniji, ali i dalje imaju istu formu, naglašenu horizontalnu dimenziju. Do Vareša dopire i ornamentika koja se javlja na stećcima iz Olova, doduše, u ne tako velikom broju, ali ipak bitno je naglasiti, da su elementi klesarskog centra koji se, kako smo već rekli, razvio na području Olova, zasigurno stigli do vareškog područja.

Na području Ilijaša još od prahistorije, mogu se pratiti tragovi života, zahvaljujući Bijambarskim pećinama te brojnim gradinama. U antičkom periodu, ovaj prostor su

¹³² Bujak, 2018, 181

¹³³ Bešlagić, 1982, 210

¹³⁴ Bujak, 2018, 405

naseljavali Dezidijati, poznati ilirska zajednica čije sjedište je bilo u okolini Breze. U srednjem vijeku, Ilijaš je jednim dijelom pripadao župi Vrhbosna, a drugim župi Vidogošće. Iako se na području Ilijaša nisu u novije vrijeme vodila istraživanja, kada su u pitanju srednjovjekovni nadgrobni spomenici, te se njihov broj ne zna tačno, u literaturi Š.Bešlagić spominje broj od oko 518 spomenika, na 20 nekropola¹³⁵, ali vjerovatno je taj broj veći. Najveći broj dosad pronađenih stećaka je oblika sljemenjaka, koji je kao i na ostalim područjima koja smo spominjali, sa naglašenom horizontalnom dimenzijom. Nakon ovog oblika, najzastupljeniji je oblik sanduka. Kada je u pitanju njihova ornamentika, i na njima možemo prepoznati elemente klesarskog centra, koji se razvio na području Olova.

Područje Breze je poznato od antičkog perioda, kao prijestolnica ilirske zajednice Dezidijata, jer se pretpostavlja da se tu nalazio *Hedum castellum*. Geografski prostor koji su naseljavali Dezidijati je pouzdano utvrđen. To su potvrdili arheološki historijsko- epigrafski spomenici, koji spominju ime zajednice, odnosno područje. Prvu takvu potvrdu nalazimo na solinskim natpisima, koji predstavljaju početni miljokaz, u obliku kocke. Njegovo prvobitno stajalište se nalazilo u centru Salone, na raskrsnici puteva, odakle su se širile ceste.¹³⁶ Na njemu se spominje pet osnovnih cestovnih pravaca prema unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije. Jedan od njih spominje „... *Salonis ad Hedum castellum Daesitiatium*...“¹³⁷, a koji je od Salone bio per millia passum, CLVI munit, odnosno 156 hiljada koraka ili oko 233 km udaljen¹³⁸. A. Evans je cestu *Salona ad Hedum castellum Daesitiatium*, identificirao sa cestom *Salona- Argentaria*¹³⁹, a slično je konstatovao i E. Pašalić i nastojao da *Hedum castellum* Dezidijata smjesti na područje oko Breze, zbog brojnih epigrafskih spomenika koji su pronađeni na tom prostoru. U srednjem vijeku ovaj prostor je pripadao župi Visoko, a spominje se 1436. godine kao trgovačko mjesto, gdje su se dubrovački trgovci pogađali o prevozu robe.¹⁴⁰ Breza danas ima 12 registrovanih nekropola, na kojoj se nalazi više od 200 spomenika.¹⁴¹ I na ovim spomenicima, možemo vidjeti elemente olovskog klesarskog centra, koji se ogleda u naglašenog horizontalnoj dimenziji sljemenjaka te ornamentici, tačnije prikazima spirala i rozeta.

¹³⁵ Bujak, 2018, 659

¹³⁶ Paškvalin, 2000, 193

¹³⁷ Bojanovski, 1974, 182

¹³⁸ Paškvalin, 2000, 193

¹³⁹ Bojanovski, 1974, 183

¹⁴⁰ Vego, 1957, 20

¹⁴¹ Bujak, 2018, 381

Kneževski sljemenjaci

Već smo spomenuli da se sljemenjaci pojavljuju u različitim formama, te se tako u okviru sljemenjaka sa postoljem, treba izdvojiti jedna posebna skupina spomenika, vezanih za istaknute ličnosti, kneževe. Spomenici sa nekropola, Kopošići kod Ilijaša, tačnije stećci Mirka Radojevića i njegovog sina Batića Mirkovića, poznati stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja, stećak kneza Radoja Pribinića, iz Zabrđa kod Kiseljaka, zatim sa Osenika kod Pazarića i Banje Vrućice kod Teslića, predstavljaju vrhunsku umjetnost i vrijede za najljepše i najreprezentativniji, te su svi velikih dimenzija, sa sličnim ornamentalnim motivima. Ovakvu pojavu možemo nazvati, kneževski tip sljemenjaka na prostoru srednje Bosne¹⁴².

Kneževski sljemenjaci Mirka Radovjevića i kneza Batića Mirkovića iz Kopošića kod Ilijaša

Nekropola velikaške porodice, Kopošići kod Ilijaša se nalazi nedaleko od srednjovjekovnog grada Dubrovnik, na kojem su se u prethodnom periodu radila arheološka iskopavanja, te je vršena restauracija kule i zida. U 14. i 15. stoljeću pripadnici porodice Batić Mirković su upravljali ovim srednjovjekovnim gradom. U historijskim izvorima pripadnici ove porodice se pojavljuju između 1353./1354. i 1420. godine. Oni se spominju kao svjedoci na poveljama kraljeva Tvrtka I i Tvrtka II. Nekropola se sastoji od 30 spomenika, čiji je centralni dio smješten na malom brežuljku, a ostali spomenici se spuštaju niz njega. Knez Batić Mirković je sahranjen ispod jednog monumetalog spomenika, sljemenjaka sa postoljem. Spomenik je težak više od devet tona¹⁴³, isklesan iz jednog komada, od mramornog vapnenca, dimenzija, dužine preko dva metra, širine i visine preko jednog metra. Po rubovima spomenika se pruža vrpca, koja se sa čeonih strana pri dnu razdvaja u dvije pletenice, koje se spuštaju do podnožja. Tu gdje se spajaju sljemena, bila su tri ornamentalna motiva jabuke, koja se do danas nisu sačuvala. Na spomeniku je uklesan i epitaf, zahvaljujući kojem znamo da je knez Batić Mirković sahranjen upravo ispod njega:

*† Va ime Otca i Sina i Svetago Duha, amin. Se leži
knez Batić na svojoj zemlji na plemenitoj, milostiju
Božijom i slavnoga gospodina kralja Tvrtka knez
bosanski. Na Visokom se pobolih, na Duboku me*

¹⁴² Bujak, 2018, 103-104

¹⁴³ Isto, 631

*dan dojde. Si bilig postavi gospoja Vukava s mojimi
dobrim, i živu mi vjerno služaše i mrtvu mi posluži*¹⁴⁴.

Epitaf nam osim imena pokojnika, otkriva još neke stvari. Prije svega, u epitafu se kaže da je on bio knez kralja Tvrtka II Kotromanića, za kojeg znamo da je bio kralj dva puta, prvi put od 1404. do 1408. godine i drugi put od 1421. do 1443. godine¹⁴⁵. Zatim, u epitafu se kaže da je spomenik postavila, dala izraditi, njegova žena Vukava, sa njegovim dobrim prijateljima i slugama. Po nekim predajama, spomenik koji se nalazi pored ovog spomenika, pripada upravo knezovoj ženi, Vukavi. Još davne 1891. godine, K. Herman u svome članku *Nadgrobni spomenik kneza Batića*, spominje da su se zbog mišljenja koje je bilo rasprostranjeno u narodu, da ovakvi spomenici sakrivaju blago, stećci pomjerani, a grobovi prekopavani¹⁴⁶. Arheološkim istraživanjem, koja su rađena 2015. Godine, to o čemu je K. Herman pisao u svome članku ispalo je istinito.

Nedaleko od stećka kneza Batića, po predajama, ispod jednog monumentalnog sljemenjaka, sahranjen je njegov otac Mirko Radojević, što je i potvrđeno nakon arheoloških iskopavanja, te DNK analize pronađenih kostiju¹⁴⁷. Spomenik je ukrašen plastičnom vrpcom koja se pruža duž rubova, a na čeonim stranama ima po dvije rozete. Iako su mu dimenzije manje od spomenika Batića Mirkovića, nemoguće je neprimjetiti kako odiše skladnošću forme i ornamenata. Ispod spomenika je pronađen skelet, bez glave, sahranjen u drvenom sanduku, čiji su se ostaci sačuvali, umotan u brokatni plašt. Niti tekstila od kojeg je bio pravljen plašt su bile omotane tankim trakicama od pozlaćenog srebra, što je u velikoj mjeri pomoglo da se sačuva. Plašt je danas izložen u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovini, u sobi zajedno sa Hagadom, te predstavlja jedan od najznačajnijih nalaza pronađenih u našoj zemlji, te jedan od najvrijednijih eksponata koji se nalaze u Zemaljskom muzeju.

¹⁴⁴ Bujak, 2018, 238;

www.nekropola.ba/en/featured/koposici

¹⁴⁵ Bujak, 2018, 631

¹⁴⁶ Herman, 1891, 391

¹⁴⁷ Bujak, 2018, 633;

<https://www.nekropola.ba/bs/featured/koposici>

Stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja

O stećku iz Donje Zgošće prvi je pisao Đorđe Stratimirović¹⁴⁸, kada u *Glasniku Zemaljskog muzeja* iz 1891. godine, piše o lokalitetu pod nazivom Crkvine i stećcima koji se tu nalaze. On se pored iskopavanja temelja male crkve na platou, zadržava na analizi dva stećka, koja se po svome ističu od drugih, velikom sljemenjaku i stubu. Zgoščanski monumentalni stećak, dužine 265 cm, širine pri dnu 139 cm, širine prvi vrhu 147 cm, visine 146 cm, visine do sljemena 169 cm, sa postoljem dužine 335 cm, širine 199 cm i visine 40 cm¹⁴⁹, bez sumnje predstavlja jedinstvenu pojavu, kao najljepši i najukrašeniji srednjovjekovni spomenik ovih prostora. Ovakvu likovnu umjetnost i klesarsko umijeće mogao je ispoljiti samo neko ko je poznao evropsko i mediteransko slikarstvo. Težak je 14 tona, a napravljen je od krečnjaka, koji su vjerovatno vadili iz starog majdana, čija je udaljenost bila oko četiri kilometra od nekropole¹⁵⁰. Zgoščanski stećak je, prije nego što je prenesen u dvorište Zemaljskog muzeja,¹⁵¹ bio oštećen, tj. razbijen na dva dijela¹⁵². Sve strane ovog spomenika su ukrašene ornamentalnim motivima, a njihovo interpretiranje su radili mnogi naučnici.

Na jednoj čeonj strani, koja je prvobitno bila okrenuta prema istoku, vidi se prikaz grada, sa po dvije kule sa strana¹⁵³. Središnja kula, koje je vjerovatno i ulazna kapija, ima drugačiji krov od ostalih. Na vrhu ove kule nalazi se kugla, čija je desna strana oštećena, na kojem sjedi golub sa raširenim krilima i glavom okrenutom na lijevu stranu¹⁵⁴. Ispred grada su dva muškarca koja stoje, a jedan muškarac sjedi, dok ih sa otvora jedne kule posmatra žena. Prostor iznad kula, popunjen je sa sedam rozeta. Ispod ovog prikaza je široki friz sa vegetabilnim motivima u čijoj osnovi je ljiljan. Ispod ovog friza je prikazana scena, dva muškarca koji stoje, jedan do drugog, a na uzdama drže konje, na kojima je vidljiva bogata oprema. U pozadini ove scene mogu se vidjeti rozete¹⁵⁵.

¹⁴⁸ Bujak, 2018, 103

¹⁴⁹ Isto, 103

¹⁵⁰ Bujak, 2018, 609

¹⁵¹ Bešlagić, 1971, 163

¹⁵² Stratimirović, 1981, 136

¹⁵³ Bujak, 2018, 609

¹⁵⁴ Mazrak, 2012, 13

¹⁵⁵ Bujak, 2018, 609

Na drugoj čeonj strani se nalaze tri reda sa po četiri stilizirane šesterolisne rozete, oivičene kružnim vijencima. Ispod drugog reda rozeta je friz od akantovog lišća i ispod trećeg reda rozeta isto¹⁵⁶. Prostor oko rozeta je ispunjen biljnim stilizacijom i malim rozetama¹⁵⁷.

Bočna strana, koja je prvobitno bila sjeverna, podjeljena je na dva dijela. Na gornjem dijelu, imamo prikaz pet konjanika. Prve dvije figure se donekle razlikuju od onih koje ih slijede. U rukama drže mačeve, mada za prvu figuru nije sigurno, no ipak u rukama ima predmet koji najviše liči na mač. Ostale figure u rukama imaju koplja sa zastavama, a mačevi su im pripasani za pojase sa lijeve strane. Tri rozete sastavljene od dva krsta sa završecima u formi ljiljana, smještene su iza drugog, trećeg i četvrtog konjanika. Iza petog konjanika se nalazi stilizirano drvo sa izdankom i središnjom granom koja se širi na tri završetka u obliku ljiljana¹⁵⁸. Donji dio ove strane, podjeljen je stiliziranim drvećem na tri kompozicije. Na prvom je prikazan lov na jelena, gdje lovac odapinje strijelu, obučenu u usku tuniku, dok mu je na glavi nešto poput kacige. Za pojasom ima pričvrćen tobolac sa stielama. Ispred njega je stilizirano drvo, a onda je prikazan jelen u kojeg je zabodena jedna strijela, dok je okružen sa tri psa¹⁵⁹. U drugoj kompoziciji je prikazan također lovac, kako kopljem provada vepra. Obučen je slično kao i prvi lovac, a on za pojasom ima pričvrćen bodež, a pored njega su prikazi tri ljiljana¹⁶⁰. Na trećoj kompoziciji je prikazana zvijer, privezana lancem za drvo iznad koje je zmaj. Svojim gornjim dijelom tijela, zvijer najviše podsjeća na lava, mada je tumačena i kao tigar, leopard i gepard. Iz usta zvijeri izlazi jezik, kao i kod zmaja koji je iznad nje. Stilizirano drveće koje je podijelilo ovu stranu na kompozicije, u korjenu su peterolistovi u obliku ljiljana¹⁶¹.

Druga bočna strana je također podjeljena na dvije kompozicije. U gornjoj je prikazano osam rozeta, a oko njih 24 male rozete¹⁶². Desno od rozeta je prikaz stiliziranog drveta, tumačenog kao drvo života, koje ima devet grana, a na dvije su predstave ptica, koje su leđima okrenute jedna prema drugoj. Ispod svake strane stabla se vide prikazi ljiljana, kao i u korjenu drveta¹⁶³. Donju kompoziciju čini pet figura vitezova na konjima, od kojih četiri jašu u pravcu glavne čeone strane, a jedan koji je i najbliži njoj, jaše u suprotnom smjeru. Ova kompozicija

¹⁵⁶ Mazrak, 2012, 25

¹⁵⁷ Bujak, 2018, 610

¹⁵⁸ Mazrak, 2012, 26-27

¹⁵⁹ Mazrak, 2012, 27

¹⁶⁰ Isto, 26

¹⁶¹ Isto, 27

¹⁶² Bujak, 2018, 610

¹⁶³ Mazrak, 2012, 29

se tumači kao turnir. Svih pet konjanika u rukama drže koplja sa zastavicama, a na glavama imaju kacige, koje se razlikuju¹⁶⁴.

Iako se ne zna kome je zapravo pripadao zgoščanski sljemenjak, sigurno je to da je ispod njega bio sahranjen neki pripadnik velikaškog roda, jer takvu gracioznost i jedinstvenost je mogao priuštiti samo neko takav. Arheološka istraživanja na nekropoli na kojoj je bio ovaj stećak, vršena su 2010., 2012. i 2015. godine, najviše iz razloga da se sazna, ko su bili pokojnici koji su sahranjeni na njoj. Prvobitna i tačna lokacija zgoščanskog sljemenjaka nije mogla biti precizirana, no ipak istraživanja su dala neke zanimljive rezultate. Osim srednjovjekovnih nalaza, na nekropoli su pronađeni i tragovi antičkih naseobina. Iako su istraživanja pokazala da su grobovi ranije otvarani, sama nekropola već prekopavana, jedan grob, koji se nalazio u blizini mjesta gdje su stajali čuveni sljemenjak i stub, je privukao pažnju. Grobna raka mu je bila obložena kamenim pločama, a pokojnik je bio sahranjen u drvenom sanduku, čije su kosti bile ispremetane, zbog ranijih prekopavanja nekropole¹⁶⁵. U grobu su pronađeni jako bitni prilozi i to, dva prstena, četiri srebrena dugmeta¹⁶⁶ i ostaci brokatnog platna¹⁶⁷. Jedan od pronađenih prstena je pečatnjak, napravljen od srebra sa pozlatom, a na pločici je ugraviran ljiljan¹⁶⁸. Poznato nam je da prsten u tom periodu nije bio samo ukras, te je uglavnom bio pokazatelj plemićkog ili viteškog staleža. Kroz cijelu srednjovjekovnu historiju, ljiljan je bio čest motiv, kako na nakitu, tako i na spomenicima, on je simbol srednjovjekovne Bosne i vladarske dinastije. Možda je Donja Zgošća zapravo nekropola dinastije Kotromanića, a pokojnik ispod sljemenjaka Stjepan II Kotromanić, no sve je zbog nedostataka dokaza, jedna velika misterija i nagađanje, osim činjenice da je spomenik kao što je zgoščanski sljemenjak, morao pripadati nekome sa vrha društvene ljestvice.

Sljemenjak kneza Radoje iz Zabrdā kod Kiseljaka

Jedna od najznačajnijih srednjovjekovnih nekropola je i na lokalitetu Brdanjak, u Zabrdū kod Lepenice, u općini Kiseljak. Na nekropoli se danas nalazi 14 spomenika, dok Š. Bešlagić spominje da ih je bilo 13 (8 sanduka i 5 sljemenjaka).¹⁶⁹ Unutra nekropole, možemo vidjeti grupu od četiri sljemenjaka, koja su izdvojena i poredana jedan pored drugoga. Jedan

¹⁶⁴ Mazrak, 2012, 30-31

¹⁶⁵ Bujak, 2018, 612

¹⁶⁶ Isto, 612

¹⁶⁷ Lovrenović, 2010, 205

¹⁶⁸ Bujak, 2018, 612

¹⁶⁹ Bešlagić, 1971, 167

od tih spomenika se po svome izgledu posebno ističe. Visoki sljemenjak sa postoljem, čije su ivice ojačane vrpcama, običnom i tordiranom, dok su se na sastavu sljemena nalazile tri jabuke, koje su danas odbijene. Na sljemenima su reljefno izvedene rozete, po jedna sa obje strane, koje su vrpcama spuštene. Veliki prikaz grba velikaške porodice Pribinić je na čeonj zapadnoj strani. Grb je okružen valovitom linijom, na čijim udubljenjima izlaze po tri lista. Prikaz vuka, okrenutog na lijevu stranu sa otvorenim ustima, naglašenim donjim zubima i isplaženim jezikom, čije su prednje noge ispružene, a iznad gornjeg dijela tijela je „jastučić“ predstavljen tordiranom trakom, ispod kojeg je dio grba s plaštom čiji je kraj izvijen nagore. Iznad grba se nalazi dio natpisa, koji se nastavlja na južnoj bočnoj strani, *Se zlamenije kneza*¹⁷⁰. Na južnoj bočnoj strani je uklesan natpis, u čijem su drugom redu teksta između riječi uklesane tri osmokrake rozete.

*Se zlamenije kneza – Radoe velikoga kneza
bosanskoga, a postavi sin negoj knez Radič z
božiom pomoćju i svoih viernih a sinom ni
sd(rug)om inom pomoćju nego sam on*¹⁷¹.

Iz epitafa saznajemo da spomenik pripada knezu bosanskome Radoju, koji podiže njegov sin knez Radič, uz Božiju pomoć i pomoć prijatelja i svojih vjernih sluga. Datiranje ovog spomenika je izvršeno prema posljednoj povelji u kojoj se kao svjedok javlja, knez bosanski Radoje Radosalić, datiranoj 1408. godine. i poveljama u kojima se spominje kao svjedok njegov sin, knez Radič, iz 1408. i 1417. Godine, a upravo je i sam spomenik datiran između ove dvije godine¹⁷². Radoje Radosalić, za kojeg znamo iz historijskih izvora, je prvo bio župan, a kasnije je napredovao u kneza bosanskoga.¹⁷³ On je član velikaške porodice, Pribinića, koji su bili nosioci nasljedne županske i kneževske vlasti. U Milima kod Visokog u grobnici u krunidbenoj i grobnoj crkvi je pronađen prsten pečatnjak sa grbom ove porodice¹⁷⁴. Osim ovog jedinstvenog spomenika, ispod kojeg je sahranjen knez bosanski Radoje, i ostala četiri sljemenjaka koja su izdvojena, su kvalitetno isklesana, skladnih linija i proporcija i upravo zbog takvih karakteristika oni, ali i cijela nekropola predstavlja važnu pojavu u srednjovjekovnoj sepulkralnoj umjetnosti i bez sumnje se može smatrati kao jedna od najznačajnijih.

¹⁷⁰ <https://mladinska.ba/product/prsten-velikog-bosanskog-kneza-pribisalice/>

¹⁷¹ Bujak, 2018, 546

¹⁷² Anđelić, 1984, 144

¹⁷³ Bujak, 2018, 546

¹⁷⁴ <https://mladinska.ba/product/prsten-velikog-bosanskog-kneza-pribisalice/>

Sljemenjak sa nekropole Bastahe na Oseniku kod Pazarića

Stećci na prostoru Hadžića su zahvaljujući arheoloških istraživanjima koja su rađena 2015. godine, popisani i njihov broj danas iznosi 730 spomenika na 46 nekropola. Naselje Osenik je u srednjem vijeku imao bitnu ulogu, kroz njega je prolazio značajan srednjovjekovni put koji je spajao sjever sa jugom. Na Oseniku kod Pazarića su registrovane tri nekropole, od kojih je najznačanija nekropola koja se nalazi na uzvišenju iznad samog naselja, poznatog kao Bastahe. Nekropola broji 12 stećaka (6 sljemenjaka, 6 sanduka), koji se po svome izgledu i izradi razlikuju od ostalih, pronađenih na području Hadžića. Svi sljemenjaci i dva sanduka imaju postolje, a tri sljemenjaka i jedan sanduk imaju ukrase.

Visoki sljemenjak koji se nalazi na tri postolja, dimenzija 230 x 100 x 118 cm, orijentisan je zapad- istok¹⁷⁵, dok mu je težina oko 15 tona¹⁷⁶. Spomenik ima jedno postolje koje je napravljeno iz istog komada kamena kao i sam sljemenjak, dok su ostala dva posebno klesana. Inače, pojava tri postolja je izuzetno rijetka, a pojavljuje se i na nekropoli Brus u Sudićima kod Ilijaša¹⁷⁷. Ovaj sljemenjak ima ukrasne motive uglačanih bridova i jabučastih ispupčenja. Svi bridovi su ukrašeni polukružnom profilacijom koja je precizno isklesana. Na sastavu sljemena su se nalazile vjerovatno tri jabuke, od kojih je danas samo jedna sačuvana i vidljiva. Veoma su rijetki slučajevi gdje su ukrasi polujabuke dosta veliki i jako plastični da prelaze u jabuku. Sam motiv možemo povezati i sa narodnim običajem da jabuka predstavlja znak pažnje i ljubavi među ljudima, te se u mnogim prilikama daruje, a kada su u pitanju jabuke koje se nalaze na krovu nekih sljemenjaka, kao što je na ovom, to nas asocira na kupolasti pokrov, te u krajnjoj liniji na vječnu kuću. Jabuku kao motiv Šefik Bešlagić uvrštava u grupu astralnih motiva i povezuje ga sa suncem¹⁷⁸. Nažalost, ne znamo kome je pripadao ovaj spomenik, ali zasigurno je bio neko iz reda srednjovjekovne vlastele, te ga s pravom svrstavamo u grupu kneževskih sljemenjaka.

Sljemenjak vojvode Momčila iz Banja Vrućice kod Teslića

Iako se geografski ne nalazi u srednjoj Bosni, zbog svojih karakteristika, ne smijemo zaboraviti spomenik koji se nalazi na nekropoli od tri stećka, na jugozapadnoj padini Stražbenice, gdje se nekada nalazio i srednjovjekovni grad. Spomenik je po obliku visoki, monolitni sljemenjak sa postoljem, čiji su rubovi pojačani plastičnom vrpcom, debljine 12 cm.

¹⁷⁵ Grupa autora, 2016

¹⁷⁶ Aladžuz, 2017, 94

¹⁷⁷ Bujak, 2018, 554

¹⁷⁸ Bešlagić, 1982, 175

Dimenzija postolja su 240 cm dužina, 160 cm širina i 40 cm visina, a dimenzije sljemenjaka, dužina 165 cm, širina 100 cm i visina 150 cm¹⁷⁹. Na čeonim stranama se iz spoja sljemena, duž sredine spušta također plastična vrpca, koja se otprilike negdje sa sredine, razdvaja u dvije vrpce. Na sastavu sljemena je imao tri jabuke, a na bočnoj strani je uklesana ruka od ramena, savijena u laktu, koja drži buzdovan. Ispod šake sa pruženim palcem u vis, nalazi se držak od buzdovana, čija je glava eliptičnog oblika sa tri reda brazda. Kome je pripadao ovaj spomenik, ko leži ispod njega, ne znamo, ali poznate su nam narodne predaje o vojvodi Momčilu, za kojeg se vežu mnoge kulturno-historijske znamenitosti. Jedna od narodnih predaja kaže da je vojvoda Močilo bio gorostazni vitez, junak koji je do svog posljednjeg daha branio čast i viteške vrijednosti. On je po predaji bio jedan od prvih koji su se usprotivili Osmanlijama i njihovom osvajanju. U današnjim medijima, on se spominje kao srpski junak srednjeg vijeka. U zavisnosti od izvora, za vojvodu Momčila možemo naći da je on bio ujak Kraljevića Marka, vojskovođa cara Dušana, vitez, jedan od glavnih protivnika Osmanlija i sl. Godine 1916. na ovoj nekropoli su vršena prekopavanja grobova od strane vojnog kapetana koji je boravio u to vrijeme u Tesliću. On je sa nekoliko svojih ljudi, kopao ispod spomenika, te došao do groba, u kojem je ležao pokojnik u grobnoj raki koja je bila obložena kamenim oblucima, a u grobu su kao priloge našli nekoliko prstenčića i komad platna.¹⁸⁰ Prstenje koje je pronašao i odnio sa sobom, kasnije je pronađeno u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine, u srednjovjekovnoj zbirci. Najljepši od ta tri prstena je zlatni prsten, čiji obruč ima dva figuralna dijela i dva natpisna dijela.¹⁸¹ Drugi prsten je zlatna burma, koja ne na svome obruču imala samo natpis, dok je treći također burma, ali srebrna, sa natpisom. Pronađeni komadi platna koji su vojnici prilikom iskopavanja groba našli su dijelovi neke odjeće, a platno je bilo brokatno, izvezeno zlatnim nitima.¹⁸²

Nažalost, spomenici na ovoj nekropoli na sebi nemaju natpise, zahvaljujući kojima bismo mogli sa sigurnošću znati kome su pripadali, ali ipak, sljemenjak sa postoljem, o kojem smo pisali, jako dobre izrade, sa ornamentalnim motivima koji su na njemu, kao i priložima koji su pronađeni u grobu morali su pripadati osobi iz visokog staleža.

¹⁷⁹ Bogunović, 1930, 177- 178

¹⁸⁰ Bogunović, 1930, 181

¹⁸¹ Skarić, 1930, 183

¹⁸² Bogunović, 1930, 182

Klesarski centar na području Jajca i okoline

Pri samom spominjaju Jajca, većina ljudi odmah pomisli na kraljevski grad. Veliki razvoj Jajca se desio u srednjem vijeku, zahvaljujući hercegu Splita, potkralju Dalmacije i Hrvatske, banu Vrbaske banovine i knezu Donjih kraja, Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, koji je bio sin velikoga vojvode Vukca Hrvatinića. U pisanim izborima, Jajce se prvi put spominje 1396. godine, kada se spominje Hrvoje Vukčić Hrvatinić kao jajački vojvoda, mada se pretpostavlja je u to vrijeme tvrđava već postojala¹⁸³. Nakon njegove smrti, njegova žena Jelena se udaje za kralja Ostoju 1416. godine¹⁸⁴, te Jajce postaje kraljevski posjed, ali tek za vrijeme vladavine Tvrtka II on postaje kraljevski grad, koji pred kraj bosanske države postaje i stolno mjesto bosanskih vladara¹⁸⁵. U historijskim izvorima, kraljevski dvor se spominje tek 1457. godine za vrijeme vladavine kralja Stjepana Tomaša. Posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević je četiri godine kasnije krunisan u Jajcu, dvije godine je rezidirao tu, a upravo tu je i pogubljen¹⁸⁶. U srednjovjekovnoj historiji Jajca, nadgrobni spomenici imaju veliku važnost, njih više od 350, na 37 nekropola, uglavnom pravljene od lokalnog kamena, plivita¹⁸⁷, koji je jako pogodan za obradu, ali i podložan atmosferskim utjecajima, zbog kojih se mnogi spomenici nisu upotpunosti sačuvali. Iako je svaka nekropola značajna, na području Jajca potrebno je istaknuti nekoliko njih, na kojima se nalaze karakteristični oblici sljemenjaka, na osnovu kojih u novije vrijeme istraživači i brojni naučnici, područje Jajca smatraju klesarskim centrom stećaka, odakle se taj oblik proširio i na ostala okolna područja. Na tim nekropolama, pojavljuju se sljemenjaci, uglavnom na postolju, kraći po dužini, a visina im ne prelazi preko 80 cm¹⁸⁸, koji na svojim bočnim stranama imaju pravougaone niše, najčešće po jednu, a na čeonim stranama, polukružne. Š. Bešlagić ovakvu pojavu na stećcima naziva arkadama, koje obično zauzimaju bočne strane, a zatim čeone strane sljemenjaka i visokih sanduka, no postoje i primjerci arkada na nižim sanducima i krstačama. M. Wenzel arkade dijeli na pet skupina: arkade sa šiljastim lukovima, sa polukružnim lukovima, sa prelaznim lukovima tip A, sa potkovičastim lukovima i sa prelaznim lukovima tip B¹⁸⁹, dok ih Š. Bešlagić dijeli na arkade sa polukružnim ili romaničkim lukovima i arkade sa šiljastim ili gotičkim krugovima¹⁹⁰. U skupinu arkada sa polukružnim lukovima, koje zauzimaju više od

¹⁸³ Šišić, 1902, 126

¹⁸⁴ Isto, 21

¹⁸⁵ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2494

¹⁸⁶ http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2494

¹⁸⁷ Plivit je ukrasni arhitektonsko- građevinski kamen, čija se ležišta nalaze u Divićanima kod Jajca.

¹⁸⁸ Bujak, 2018, 102

¹⁸⁹ Wenzel, 1965, 56-57, Bešlagić, 1982, 358

¹⁹⁰ Bešlagić, 1982, 360

80% ukupnog broja, stećaka sa motivima arkada, navodi travničko-zeničke arkade. U današnje vrijeme, kada se većina područja detaljnije istražila, samim tim i područje Jajca, Travnika i Zenice, ovakvo mišljenje je nedopustivo i sasvim netačno, jer se na području Travnika i Jajca, ovakav tip arkada javlja u dosta manjem broju, nego na području Jajca, pa bismo za travničko-zeničke arkade, zapravo mogli reći jajačke arkade, kada gledamo sa terminološke strane, no ipak, njihova pojava na okolnim područjima, teritorijalno ne dozvoljava takav naziv, stoga bi srednjobosanski tip arkada bio naispravniji izraz, a sljemenjake sa ovim ornamentalnim motivom, *srednjobosanski tip sljemenjaka sa arkadama*¹⁹¹, koje E.Bujak u naučnoj literaturi prvi tako interpretira, a po čemu je upravo klesarski centar koji se zasigurno razvio na području Jajca te odatle širio na okolna područja, specifičan i jedinstven.

Stećci sa srednjobosanskim tipom arkada na području Jajca se pojavljuju na nekropolama Potkriž u Divićanima (5 sljemenjaka), Bungurovima u Kuprešanima (21 sljemenjak), Katica u Bistrici (10 stećaka), u Podmilačju u katoličkom groblju (4 sljemenjaka), Mrmorje u Donjim Milama (jedan spomenik), dvorište Zijada Turanovića u Kuprešanima (jedan sljemenjak)¹⁹². Na području Travnika, srednjobosanski tip sljemenjaka možemo vidjeti na nekropoli u selu Fazlići, na nekropoli Bogduša u Brajkovićima, te u Turbetu iznad grobnice tepčije Batala gdje se nalazio jedan ovakav spomenik. U lapidariju Muzeja grada Zenice su dva spomenika sa sličnim motivima, na jednom sljemenjaku i jednom sanduku, jedan sljemenjak srednjobosanskog tipa se nalazi u Bjelavićima kod Kaknja. Na nekropolama u Jajcu, ukupno je 42 srednjobosanska tipa sljemenjaka sa arkadama, što je i najveći broj na području areala rasprostiranja ovog tipa.¹⁹³

Područje srednje Bosne obuhvata i skopaljsku dolinu, čiji se areal srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika razlikuje od ostalih koji se pojavljuju na tom području. U novije vrijeme, ovo područje postaje dosta zanimljivo i o njemu pišu mnogi lokalni istraživači, Mirsad Bušatlija, Selma Rustempašić, Husein Čepalo, Kemal Balihodžić i dr.

Na području Gornjeg Vakufa je bilo registrovano 605 srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika i njihovih ulomaka,¹⁹⁴ dok je danas, zahvaljujući lokalnim istraživačima, poznat

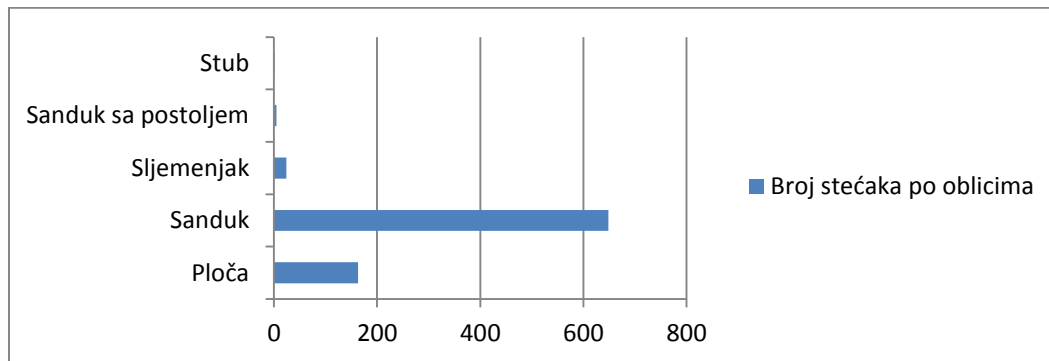
¹⁹¹ Bujak, 2018, 458-461

¹⁹² Bujak, 2018, 461

¹⁹³ Isto, 102

¹⁹⁴ Škegro, 1996, 70

broj preko 800 spomenika¹⁹⁵. Proučavanjem knjige H. Čepala i njegovog izvještaja, koji je uradio nakon terenskog istraživanja, u kojem je zabilježio sve dosad poznate nekropole na području Gornjeg Vakufa, ali pronašao i nekoliko novih, došli smo da zaključka da gornjovakufsko područje najviše ima stećaka u obliku sanduka, a zatim u obliku ploče. Tek na nekim nekropolama se javljaju sljemenjaci i to u jako malom broju¹⁹⁶.

Na nekropoli Radovan, koja nije registrovana u dosadašnjoj literaturi, nalaze se stećci oblika sanduka, sljemenjaka i krstača, ali njihov tačan broj se ne zna, jer je nekropola devastirana prilikom sječe šume, a stećci su uništeni, utonuli u zemlju ili zarasli u šiblj¹⁹⁷. Ovo je jedina nekropola na području Gornjeg Vakufa, na kojoj se pojavljuju stećci u obliku krstača. Kada je ornamentika u pitanju, pojavljuju se tek na ponekim nekropolama motivi polumjeseca, zvijezde, krsta, rozete i vrpce, dok se samo po jednom pojavljuju motivi scene lova i kola, scena dva konjanika i sam prikaz konja.

Na području Bugojna registrovano je 207 srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika¹⁹⁸, no novijim istraživanjima taj broj se znatno povećao pa tako na bugojanskom području danas možemo vidjeti više od 700 stećaka¹⁹⁹, a otkrivene su nekropole koje nisu bile u dosadašnjoj literaturi zabilježene. Bitno je napomenuti da je više od 50 stećaka razbijeno, pa se njihov oblik nije mogao utvrditi. Stećci na području Bugojna su uglavnom pravlj²⁰⁰eni od krečnjaka, bez ukrasnih motiva, a samo na oko njih 20 pojavljuju se ornament²⁰¹i u vidu samog polumjeseca, polumjeseca i zvijezde, rozete, kružnog vijenca, dok se po jednom javljaju

¹⁹⁵ Čepalo, 2018, 152

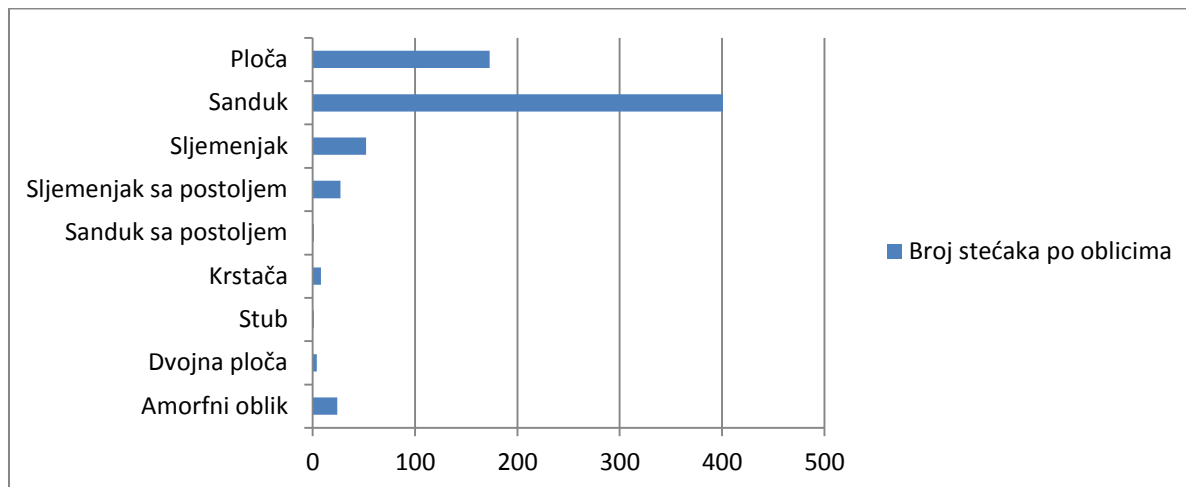
¹⁹⁶ Isto, 153- 180

¹⁹⁷ Čepalo, 2018, 180

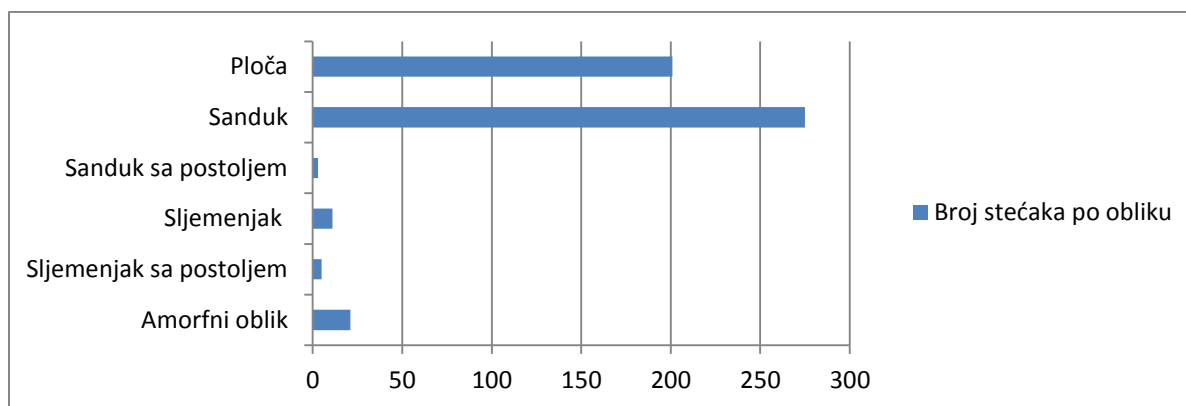
¹⁹⁸ Škegro, 1996, 69

¹⁹⁹ Čepalo, 2018, 87

motivi jabuke, krsta, prikaz žene te prikaz neke životinje. Kao i u području Gornjeg Vakufa i ovdje je vodeći oblik sanduk, a zatim ploča²⁰⁰.

Na području Donjeg Vakufa postoji broj od 566 srednjovjekovna nadgrobna spomenika na 20 lokaliteta,²⁰¹ koje je zabilježio historičar Nasuh Fazlagić. Kao i na ostalim područjima skopaljske doline i ovdje je najviše sanduka, a zatim ploča.

I sa ukrasnim motivima je slična situacija, bez nekog velikog odstupanja od ostalog područja, javljaju se motivi polumjeseca, polumjeseca i zvijezde u kombinaciji, rozete, prikazi ruke, krstovi, te prikazi lova²⁰². Na nekropoli u Starom Selu, na jednom sljemenjaku je epitaf, jedini na cijelom ovom području. U pitanju je epitaf Radojice Bilića, koji je napisao vješti pisar Vaseoko Kukulamović:

²⁰⁰ Čepalo, 2018, 87-151

²⁰¹ Isto, 53

²⁰² Isto, 54

*V ime oca i sina i svetoga duha amen'. Se kami
Radoica Bilića. Milostiju Božiom i s pomoću
roda moga izidah' mnogočasnu grobnicu
i postavih' si kam(e)n' na grobnici moei i
ugotovih' si vični dom' za života svoega, ako
hoće G(ospodin)' B(og)', sebi i drugu moemu.
Moli bratiju i strine i neviste, pristupite i žalite
me i nepopiraite me nogama, jer ćete biti vi
kakov' esm' ja, a ja neću biti kakovi jeste vi.
(ase) pisa Vaseoko Kukulamović'.²⁰³*

Nekropola u Starom Selu je jedna od najljepših nekropola ovog kraja, sa spomenicima na kojima se javlja dosta ornamentalnih motiva i zasigurno zaslužuje veću pažnju.

Skopaljska dolina je kao što smo mogli vidjeti dio srednje Bosne u kojem je vodeći oblik stećaka, sanduk, koji se javlja u jako velikom broju u odnosu na oblik sljemenjaka. Njihova ornamentika nije bogata i raznovrsna, ali ipak na cijelom području javljaju se isti ornamentalni motivi. Jedno je sigurno, da Skopaljska dolina ima puno toga još da pokaže i zaslužuje veću pažnju istraživača, koji će nadamo se u skorije vrijeme dati nove podatke o jednom od pokazatelja srednjovjekovnog života srednje Bosne.

Srednjobosanske krstače

Krstača je oblik uspravnog stećka, a predstavlja kasnu fazu razvoja stećaka, te predstavlja prelaznu formu iz ležećih spomenika u stojeće, koji se i danas koriste. Pojavljuju se u kasnom 15. stoljeću i zauzimaju svega 0,5% ukupnog broja stećaka²⁰⁴, upravo zbog njihovog kasnog pojavljivanja, tj. pred sami kraj srednjeg vijeka. Na području Bosne i Hercegovine su zastupljene na dva područja, Hercegovini u okolini Nevesinja, Bileće i Gacka, te u srednjoj Bosni na području Travnika, Novog Travnika, Zenice, Jajca, Donjeg Vakufa, Bugojna, Gornjeg Vakufa. Pretpostavlja se da su se razvile iz stuba sa postepenim naglašavanjem glave, a onda i poprečnih krakova.²⁰⁵

²⁰³ Bujak, 2018, 242

²⁰⁴ Bešlagić, 1982, 111

²⁰⁵ Bujak 2018, 109

Područje srednje Bosne bogato je ovom vrstom spomenika, a zbog svoga izgleda i ornamentike dosta se razlikuje od krstača na ostalom području Bosne i Hercegovine. Naučnici za njih upotrebljavaju različite izraze pa ih tako Š. Bešlagić naziva travničko- zeničkim krstačama²⁰⁶, I. Lovrenović koristi naziv bosanski križ²⁰⁷, hrišćanskim nišanima ih naziva Đ. Mazalić²⁰⁸, M. Slipac upotrebljava naziv lašvanski križ²⁰⁹, dok ih E. Bujak interpretira kao srednjobosanske krstače²¹⁰. Kod njih je zapravo naglašena vertikalna dimenzija, a gornji krak im je polukružno oblikovan, tako da podsjeća na glavu čovjeka, dok su im poprečni krakovi predstavljeni sa jednim, dva ili tri mala bočna izbočenja ili ih nema nikako.²¹¹ Srednjobosanske krstače registrovane su na prostoru Travnika, Viteza, Zenice, Novog Travnika i Bugojna, a dosad ih je evidentirano oko 126²¹². M. Slipac u svome članku, *Lašvanski križ*, iznosi mišljenje P. Korošec, koja ovu vrstu nadgrobnih spomenika dovodi u vezu sa nastankom sarkofaga, kojih je također na ovom području bilo. Njeno mišljenje je da su se pokojnici koji su ukopavani u sarkofage iznad svoga groba imali, upravo ovaj nadgrobnji spomenik, krstaču.²¹³ Kao i za ostale oblike stećaka, tako i ovu vrstu ne možemo vezati za samo jednu konfesiju. Ornamentalni motivi koji se javljaju na srednjobosanskim krstačama su uglavnom motivi križa, polumjeseca, zvijezde, jabuke.²¹⁴ Svi motivi su uglavnom izvedeni plastično.

U najstarije srednjobosanske krstače ubrajaju se one sa nekropola u Grahovčićima i Brajkovićima kod Bile, a zatim one sa nekropole Maculje kod Novog Travnika.²¹⁵ Na nekropoli u Brajkovićima krstača Pavla Plavičića se po svojoj formi i dekoraciji izdvaja od ostalih. Gornji dio spomenika je posve zaokružen, na vratu sa obje strane su ispučenja ispod kojih je po jedan zubac, zatim ispupčenja i na kraju još po jedan zubac, a ispod toga je tijelo spomenika.²¹⁶ Objе strane spomenika su ukrašene. Na istočnoj strani, duž skoro čitavog spomenika je plastični križ, čiji je donji krak tordiran, zaokružio ga je gornji dio spomenika u obliku potkovice, sa tordiranim osloncima. U gornjem dijelu, sa lijeve strane je uklesan

²⁰⁶ Bešlagić, 1982, 107-108

²⁰⁷ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/bosanski-kriz>

²⁰⁸ Mazalić, 1957, 99

²⁰⁹ <https://hercegovina.ff.sum.ba/wp-content/uploads/2021/02/18-Hercegovina-18-10-SLIPAC-LA%C5%A0VANSKI-KRI%C5%BD.pdf>

²¹⁰ Bujak, 2018, 112

²¹¹ Isto, 112

²¹² ²¹² <https://hercegovina.ff.sum.ba/wp-content/uploads/2021/02/18-Hercegovina-18-10-SLIPAC-LA%C5%A0VANSKI-KRI%C5%BD.pdf>

²¹³ <https://hercegovina.ff.sum.ba/wp-content/uploads/2021/02/18-Hercegovina-18-10-SLIPAC-LA%C5%A0VANSKI-KRI%C5%BD.pdf>

²¹⁴ <http://ivanlovrenovic.com/clanci/bosna-argentina/bosanski-kriz>

²¹⁵ Bujak, 2018, 112

²¹⁶ Mazalić, 1957, 108

natpis, koji se čita „*se leži Pavao Plavičić, a piše Milivoi*“.²¹⁷ Na zapadnoj strani spomenika, ornamenti su još ljepši. Na glavi spomenika je usječen krug, promjera 40 cm, a u njegovoj sredini je plastična rozeta. Ispod kruga je polumjesec čiji su krakovi okrenuti prema gore, a iznad njega je zvijezda.²¹⁸ Idući Rostovom od Novog Travnika prema Gornjem Vakufu, kraj magistralne ceste možemo vidjeti dosta nekropola sa stećcima, među kojima su i krstače. Upravo su u ovom kraju jedne od najstarijih i najljepših srednjobosanskih krstača, na poznatoj nekropoli Maculje, njih 16 ukupno. Ove krstače u određenoj mjeri imaju i antropomorfni izgled, sa strana su im prikazani mali poprečni kraci, uglavnom po jedan, a na nekima dva ili tri, a gornji krak im se završava u obliku polukružnog završetka ili glave.²¹⁹ Ornamentalni motivi na maculjskim krstačama su uglavnom križevi, jabukame i polumjeseci, a svi su izvedeni plastično.²²⁰ Ova nekropola je uvrštena na UNESCO-ovu listu svjetske baštine,²²¹ a zbog njenih srednjobosanskih krstača i jedinstvenosti koju sa sobom nose, ona to zaista i zaslužuje.

U novije vrijeme, na lokalnom nivou istraživačima je privukla pažnju nekropola Šušljici, u blizini sela Hum, kod Bugojna, koja nije registrovana u Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine, kao ni u radovima Š. Bešlagića. Na zarasloj humci se nalazi najljepša i najkompleksnija nekropola u bugojanskom kraju. Upravo se na ovoj nekropoli nalaze spomenici oblika krstača, nazvane srednjobosanske. Zbog zaraslog terena, nemoguće je bez detaljnog arheološkog istraživanja utvrditi tačan broj spomenika. Na vidljivim krstačama, koje su kao i ostalom području srednje Bosne, istog oblika, sa polukružnim završetkom ili glavom, sa završetkom koji završava na tri vode, te manjim poprečnim kracima. Na njima se pojavljuju ornamentalni motivi križa, polumjeseca, zvijezde, jabuke, a na jednoj krstači je prikaz žene.²²² Zbog njene raznolikosti i kompleksnosti, nadamo se da će se ova nekropola uskoro biti detaljnije istražena i da će lokalne vlasti uvidjeti njen kulturno-historijski značaj.

Područje srednje Bosne je, kako smo već mogli vidjeti, uistinu posebno i jedinstveno i kao takvo zaslužuje veću pažnju naučnika, koji će se posvetiti istraživanju srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika, koji su obilježili ovo područje na jedan drugačiji način, a samim tim i srednjobosanskih krstača, koje su nesumnjivo jedno od glavnih i najinteresantnijih obilježja navedenog područja.

²¹⁷ Mazalić, 1957 108

²¹⁸ Isto, 109

²¹⁹ Bujak, 2018, 528

²²⁰ Mazalić, 1957, 115

²²¹ Bujak, 2018, 529

²²² Hadžibegović, 2017, 27-28

ZAKLJUČAK

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici, stećci se javljaju na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, od 12.stoljeća i njihova izrada traje sve do kraja 15. stoljeća. Tokom dugog niza godina stećci su se mijenjali, te su se iz obične ploče razvili i vremenom postali prava umjetnost. U narodu su poznati kao grčko groblje, kaursko groblje, mramorje i slično. Njihovu podjelu izvršili su mnogi naučnici i istraživači, pa ih tako Dimitrije Sergejevski dijeli na dva osnovna oblika: ležeće i stojeće. Šefik Bešlagić ih je podjelio na oblike: ploča, sanduk, sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak s postoljem, krstača i stub, dok je Dubravko Lovrenović napravio podjelu na devet osnovnih oblika: ploča, ploča s postoljem, sanduk, sanduk s postoljem, visoki sanduk, visoki sanduk s postoljem, sljemenjak, sljemenjak s postoljem i križ. Svih ovih devet oblika je zabilježeno na poznatoj nekropoli Radimlji kod Stoca, na osnovu koje je i izvršena podjela. Na stećcima se javljaju ukrasni motivi i natpisi-epitafi. Kao i oblici, tako i ukrasni motivi imaju svoje podjele. D. Lovrenović ih je podijelio na pet osnovnih: socijalni, religiozni, simboli posmrtnih kola, figuralni motivi i tzv. čisti ornamenti. Pored njih na stećcima se javljaju i natpisi- epitafi, zahvaljujući kojima saznajemo najviše informacija o pokojnicima, njihovom statusu, pripadnosti, uzroku smrti, porodici i slično.

Na području Bosne i Hercegovine, u vrijeme izrade stećaka i njihove upotrebe, definisano je nekoliko osnovnih klesarskih škola, na čiji razvoj su utjecali mnogi kulturni, ekonomski, politički i drugi faktori. Hercegovačka škola je najpoznatija, iz nje su proizašli najljepši srednjovjekovni spomenici, sa mnoštvom ornamentike. Ništa manje nije vrijedna istočnobosanska škola na čijem području rasprostiranja je najveći broj stećaka u obliku stuba, kao ni zapadnobosanska klesarska škola, koja odlikuje dalmatinskim tipom sljemenjaka. Područje srednje Bosne, samim tim što ga okružuju sve ove klesarske škole, zapravo je područje do kojeg dopiru elementi svih njih, ali ipak i ono se može određenim karakteristikama definisati kao područje na kojem se razvila zasebna klesarska škola, sa kao što smo u radu rekli, tri različita klesarska centra, u Olovu i njegovoj okolini, u Jajcu i njegovoj okolini, te klesarski centar iz kojeg su proizašli najljepši nadgrobni spomenici srednje Bosne, kneževski sljemenjaci.

U radu smo se prije svega osvrnuli na osnovne karakteristike stećaka, njihov razvoj, oblike, motive kojima su ornamentisani, te njihovu pripadnost nekoj od konfesija koje su bile zastupljene u srednjovjekovnoj Bosni. Nakon toga, posvetili smo se samoj temi našeg rada,

klesarskim školama, koje su zasigurno postojale na području srednje Bosne. Iako postojanje zasebne klesarske škole na ovom području naučnici, koji su osnova za proučavanje srednjeg vijeka u Bosni i nadgrobni spomenici, nisu identifikovali i u svojim radovima nisu dali mnogo informacija, tek u novije vrijeme u naučnoj literaturi možemo naći da je ovo područje zapravo bilo mjesto na kojem su se klesali nadgrobni spomenici, koji su po svojim formama i ornamentalnim motivima, drugačiji od ostalih na području srednjovjekovne bosanske države, i s pravom su oni nazvani proizvodom zasebne klesarske škole.

Za olovsko područje bismo mogli reći da je prelazna zona, na kojoj dopiru elementi istočnobosanske škole i srednjobosanske. Karakteristike klesarskog centra ovog područja su niski, uski i dugački stećci, specifični su po sužavanju prema donjem dijelu spomenika, izvedenim pretežno po dužini, tj. imaju izrazito naglašenu horizontalnu dimenziju u odnosu na vertikalnu, prikazi kuće ili brvnare i imitacija krova pokrivenog drvenom šindrom, te motiv spirale koji se iz Olova širi i na njegova ostala okolna područja, Vareš, Brezu i djelimično Ilijaš.

U okviru klesarske škole na području srednje Bosne, neophodno je izvojiti zaseban klesarski centar, koji predstavljaju stećci iz njenog užeg područja, kneževski sljemenjaci, tačnije stećci kneza Batića i njegovog oca Mirka Radojevića sa nekropole Kopošići kod Ilijaša, poznati stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja, stećak iz Zabrđa kod Kiseljaka, koji pripada knezu Radoju Pribiniću, te stećci sa nekropole Osenik kod Pazarića i Banje Vrućice kod Teslića. Ovi srednjovjekovni nadgrobni spomenici se vežu za istaknute ličnosti, kneževe, a svojim izgledom, dimenzijom i ukrasima plijene pažnju i predstavljaju vrhunsku umjetnost, te zasigurno važe za najljepše i najreprezentativnije spomenike srednje Bosne.

Kao treći klesarski centar koji se razvio u okviru klesarske škole na području srednje Bosne je onaj na području Jajca, odakle se proširio i na ostala okolna područja. U Jajcu se na pojedinim nekropolama pojavljuju sljemenjaci, uglavnom na postolju, kraći po dužini, a visina im ne prelazi preko 80 cm, koji na svojim bočnim stranama imaju pravougaone niše, najčešće po jednu, a na čeonim stranama, polukružne. Naučnici su ove niše ili arkade različito interpretirali, ali danas je najispravnije da za njih koristimo naziv srednjobosanski tip, a sljemenjake sa ovim ornamentalnim motivom, srednjobosanski tip sljemenjaka sa arkadama, koji je glavna karakteristika ovog klesarskog centra čije uporište je bilo u Jajcu, dok njegovi elementi dopiru i na područje Zenice i Travnika.

Kada pričamo o srednjoj Bosni, nemoguće je nespomenuti srednjovjekovne krstače, koje su po svom izgledu, formi, ornamentici jedinstvene i kao takve zauzimaju veću pažnju. Kod njih je zapravo naglašena vertikalna dimenzija, a gornji krak im je polukružno oblikovan, tako da podsjeća na glavu čovjeka, dok su im poprečni krakovi predstavljeni sa jednim, dva ili tri mala bočna izbočenja ili ih nema nikako. Pretpostavlja se da su se one sa područja Travnika širile na okolna područja, te ih nalazimo i u Biloj, Zenici, Novom Travniku, Bugojnu.

Prilikom izrade ovog rada, obišli smo navedena područja, što nam je uveliko pomoglo i omogućilo da lakše shvatimo da područje srednje Bosne sa svojom srednjovjekovnom sepulkralnom umjetnošću, zaista predstavlja jednu specifičnu pojavu, koja zaslužuje mnogo veću pažnju naučnika, koji će se posvetiti i detaljnije istražiti ovo područje, koje nije mjesto na kojem su srednjovjekovni nadgrobni spomenici nastali pod uticajem okolnih klesarskih škola, već su bili proizvod klesarske škole koja se razvila na području srednje Bosne.

PRILOZI

Slika 1. Nekropola Mramorje, selo Moguša, Olovo (foto. Lamija Aladžuz, 2021.)

Slika 2. Nekropola Mramorje, selo Moguša, Olovo (foto. Lamija Aladžuz, 2021.)

Slika 3. Nekropola Navitak, selo Boganovići, Olovo (foto. Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 4. Nekropola Navitak, selo Boganovići, Olovo (foto.Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 5. Nekropola Mramorje, Lavšiči, Olovo (foto.Lamija Aladžuz, 2021.)

Slika 6. Nekropola Mramorje, Lavšiči, Olovo (foto. Lamija Aladžuz, 2021.)

Slika 7. Nekropola Mramorje, Lavšiči, Olovo (foto. Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 8. Crkva sv. Roka, Olovo (foto. Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 9. Nekropola Didorade, Vareš (foto. Samila Hrustemović, 2020.)

Slika 10. Nekropola Japije, Vareš (foto. Samila Hrustemović, 2020.)

Slika 11. Nekropola Radonjići, Vareš (foto. Samila Hrustemović, 2021.)

Slika 12. Nekropola Pajtov Han, Vareš (foto. Samila Hrustemović, 2021.)

Slika 13. Nekropola na Bijambarama, Ilijaš (preuzeto sa: <https://bs.wikipedia.org/>, 12.08.2021.)

Slika 14. Kaursko groblje, Koritnik, Breza (preuzeto sa: <https://breza-x.com/>, 12.08.2021.)

Slika 15. Kneževski sljemenjak kneza bosanskoga Batića Mirkovića (foto. Lamija Alađuz, 2018.)

Slika 16. Kneževski sljemenjak Mirka Radojevića (foto. Lamija Alađuz, 2018.)

Slika 17. Stećak iz Donje Zgošće kod Kaknja (preuzeto sa: <https://sarajevo.travel/>, 12.08.2021.)

Slika 18. Stećak Radoje, Zabrđe, Kiseljak (foto. Lamija Aladuz, 2020.)

Slika 19. Kneževski sljemenjak, Bastahe, Osenik, Hadžići (foto. Vahid Aladžuz, 2015.)

Slika 20. Stećak vojvode Momčila, Banja Vrućica, Teslić (preuzeto sa: <https://sr.wikipedia.org/> 12.08.2021.)

Slika 21. Nekropola Katica (Gaj kod crkve), Bistrica, Jajce (foto. Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 22. Nekropola Divičani, Jajce (foto. Lamija Alađuz, 2021.)

Slika 23. Nekropola u Vincu, Jajce (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 24. Stećak u dvorištu crkve, Podkraj, Travnik

Slika 25. Stećci u dvorištu Šumarije, Turbe, Travnik (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 26. Kamenice, Gornji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 27. Lokalitet Selište, Voljevac, Gornji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 28. Lokalitet Parać, Pridvorci, Gornji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 29. Stećci u katoličkom groblju, Vrse, Gornji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 30. Nekropola Šušljici, Bugojno (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 31. Nekropola Šušljici, Bugojno (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 32. Nekropola stećaka u selu Rovna, Bugojno (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 33. Stećak Radojice Bilića, Staro selo, Donji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 34. Staro selo, Donji Vakuf (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 35. Nekropola Bisto, Novi Travnik (foto. Lamija Aladžuz 2021.)

Slika 36. Stećak sa nekropole Opore, Novi Travnik (foto. Lamija Aladžuz 2021.)

Slika 37. Nekropola Zagrlje, Novi Travnik (foto. Lamija Alađuz 2021.)

Slika 38. Nekropola Zagrlje, Novi Travnik (foto. Lamija Alađuz 2021.)

LITERATURA

Anđelić, Pavao: *Doba srednjovjekovne bosanske države*, 1984.

Aladžuz, Vahid: *Monografija Hadžići- od najstarijih vremena do agresije na BiH 1992. godine*, Hadžići, 2017

Benac, Alojz: *Olovo*, Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, Beograd, 1951.

Benac, Alojz: *Kulturna istorija BiH*, 1966.

Benac, Alojz: *Stećci- mala istorija umetnosti*, Beograd, 1967.

Bešlagić, Šefik: *Proučavanje i zaštita stećaka*, Naše Starine I, 1953.

Bešlagić, Šefik: *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici- stećci*, Naše Starine VIII, Sarajevo, 1962.

Bešlagić, Šefik: *Stećci centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1967.

Bešlagić, Šefik: *Stećci- kataloško- topografski pregled*, Sarajevo, 1971.

Bešlagić, Šefik: *Stećci- kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982.

Bešlagić, Šefik: *Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004.

Bešlagić, Šefik: *Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*, Stanak, Sarajevo, 2015.

Bojanovski, Ivo: *Dolabelin sistem cesta u Rimskoj provinciji Dalmaciji*, ANU BiH, Djela, LXVII, CBI 2, Sarajevo, 1974.

Bujak, Edin: *Stećkopedija*, Mladinska knjiga, Sarajevo, 2018.

Bušatlija, Mirsad: *Povijest Bugojna I*, Bugojno, 2001.

Challet, Jean: *Bogumili i simbolika stećaka*, Naše Starine X, 1965.

Ćorović, Vladimir: *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobnih spomenika u našim krajevima u Srednjem vijeku*, Naše Starine (NS), III, 1956.

- Čepalo, Husein: *Kulturno-historijski spomenici općine Donji Vakuf*, Donji Vakuf, 2001.
- Čepalo, Husein: *Nekropole stećaka u Skopaljskoj dolini*, Prusac, 2018.
- Glušac, Vaso: *Srednjovekovna "bosanska crkva"*, 1924.
- Grupa autora: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, TOM 1, Sarajevo, 1988.
- Grupa autora: *Arheološki leksikon Bosne I Hercegovine*, TOM 2, Sarajevo, 1988.
- Grupa autora: *Stećci Hadžića*, Hadžići, 2016
- Fekeža- Martinović, Lidija: *Pregled arheoloških istraživanja 2010. i 2012. god. Na lokalitetu Crkvina (Grčko groblje) u Zgošći*, Naše starine XXIII, Sarajevo, 2014
- Fazlagić, Nasuh: *Stećci iz okoline Donjeg Vakufa*, Nova Obzorja, godina VIII, 1990.
- Filipović, Milenko: *Starine u Bakićima kod Olova*, 1928.
- Hadžibegović, Lamija: *Stećci na području općine Bugojno*, dodiplomski rad, 2017.
- Hajdarević, Ismir: *Arhitektonsko- građevinski kamen Bosne*, 2018.
- Hörmann, Kosta: *Nadgrobnni spomenik kneza Batića*, GZM, Sarajevo, 1891.
- Karanović, Milan: *O mramoru vojvode Momčila*, GZM, Sarajevo, 1940.
- Korošec, Paola: *Srednjovjekovne nekropole okoline Travnika*, GZM, Sarajevo, 1952.
- Lovrenović, Dubravko: *Stećci, bosansko i humsko mramorje srednjeg vijeka*, 2010.
- Lovrenović, Ivan: *Stećci okoline Mrkonjić Grada*, Naše Starine XIV-XV, Sarajevo, 1981.
- Mandić, Mihovil: *Vezirski grad Travnik*, Zagreb, 1931.
- Mazalić, Đoko: *Leksikon umjetnika, slikara, zlatara i kaligrafa i drugih koji su radili u BiH*, 1976.
- Mazalić, Đoko: *Hrišćanski nišani u okolini Travnika*, Naše starine IV, 1957.
- Mazrak, Ema: *Stećak sljemenjak iz Donje Zgošće kod Kaknja – novo ikonografsko tumačenje*, 2012.
- Miletić, Nada: *Stećci, Umjetnost na tlu Jugoslavije*, Mostar, 1982.

Paškvalin, Veljko: *Ilirsko- panonsko pleme Desitijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja*, ANU BiH, Godišnjak XXXI, CBI 29, 2000

Petrović, Jozo: *Arheološki referati iz Bugojna i Ljubije- Japra*, GZM, 1958.

Petrović, Jozo: *Novi arheološki nalazi iz doline Gornjeg Vrbasa*, Glasnik Zemaljskog Muzeja u Sarajevu (GZM), 1961.

Rustempašić, Selma: *Od slova do kamena*, Bugojno, 2017.

Skarić, Vladislav: *Prstenje iz Vručice*, GZM, Sarajevo, 1930.

Slipac, Marinko: *Lašvanski križ*

Stratimirović, Đorđe: *Srednjovjekovno groblje kod Zgošće*, GZM, Sarajevo, 1981.

Šidak, Jaroslav: *Problem "bosanske crkve" u našoj historiografiji od Petranovića do Glušca*, 1937.

Škegro, Ante: *Uskoplje*, 1996.

Škobalj, Ante: *Obredne gomile*, 1970.

Šišić, Ferdo: *Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić i njegovo doba*, Zagreb, 1902.

Šišić, Ferdo: *Studije iz bosanske historije*, GZM, Sarajevo, 1903.

Truhelka, Ćiro: *Starobosanski mramorovi*, GZM III, Sarajevo, 1891.

Truhelka, Ćiro: *Starobosanski pisani spomenici*, GZM, Sarajevo, 1894.

Truhelka, Ćiro: *Starobosanski natpisi*, GZM, Sarajevo, 1895.

Vego, Marko: *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Sarajevo, 1957.

Vego, Marko: *Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine*, I-IV, Sarajevo, 1962., 1964., 1970.

Vidović, Drago: *Simbolične predstave na stećcima*, Naše starine II, 1954.

Wenzel, Marian: *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.

Wenzel, Marian: *Bosanski stil na stećcima i metalu*, Sarajevo, 1999.

Živković, Pavao i Đukić, Zlatko: *Srednjovjekovne župe Lašva i Brod, naseljenost i okruženje*

Elektronski izvori

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2494

(pristupljeno 06.08.2021.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=3047

(pristupljeno 08.08.2021.)

http://old.kons.gov.ba/main.php?id_struct=6&lang=1&action=view&id=2476

(pristupljeno 01.08.2021.)

<https://hercegovina.ff.sum.ba/wp-content/uploads/2021/02/18-Hercegovina-18-10-SLIPAC-LA%C5%A0VANSKI-KRI%C5%BD.pdf>

(pristupljeno 09.09.2021.)

<http://ivanlovenovic.com/clanci/bosna-argentina/bosanski-kriz>

(pristupljeno 09.09.2021.)

<https://balkans.aljazeera.net teme/2018/8/19/edin-bujak-stecci-su-nasi-ko-smo-mi>

(pristupljeno 20.07.2021.)

<https://amerdardagan.wordpress.com/category/stecci-i-nisani/>

(pristupljeno 24.07.2021.)

<https://www.nekropola.ba/bs/sta-su-to-stecci> (pristupljeno 24.07.2021.)

https://bs.wikipedia.org/wiki/Oblici_ste%C4%87aka (pristupljeno 20.07.2021.)

<https://amerdardagan.wordpress.com/category/stecci-i-nisani/>

(pristupljeno 01.08.2021)

<https://www.nekropola.ba/en/featured/koposici> (pristupljeno 03.08.2021.)

SAŽETAK

Srednjovjekovni nadgrobni spomenici , stećci, karakteristični su za područje stare bosanske države. Pojavljuju se u osnovnim oblicima: ploča, sanduk, sanduk sa postoljem, sljemenjak, sljemenjak sa postoljem, krstača i stub. Na njima se javljaju različiti ukrasni motivi, koji se dijele na socijalni, religiozni, simboli posmrtnih kola, figuralni motivi i tzv. čisti ornamenti. Osim ukrasnih motiva, na stećcima možemo vidjeti i epitafe, natpise koji nam često govore kome pripada spomenik, šta je u životu bio, ko ga je isklesao i slično. Na području današnje Bosne i Hercegovine, u srednjem vijeku, razvilo se nekoliko klesarskih škola i to, hercegovačka, istočnobosanska, zapadnobosanska i srednjobosanska klesarska škola.

Područje srednje Bosne u srednjem vijeku je bilo centar političkog, kulturnog, ekonomskog i društvenog života, te su upravo ti faktori utjecali na nastanak i razvoj klesarske škole, sa različitim klesarskim centrima. Na području Olova i njegove okoline razvio se klesarski centar čiji spomenici imaju dominantan oblik, naglašenu horizontalnu dimenziju, sa jako čestim ukrasom spirale. Na području Jajca i njegove okoline, razvio se srednjobosanski tip sljemenjaka, koji je bio ukrašen ornamentima u obliku niše ili arkade. One su sa bočnih strana bile četvrtastog oblika, dok su sa čeonih strana imale polukružni završetak. Treći klesarski centar na području Bosne dao je najljepše nadgrobne spomenike ovog područja, koji su pripadali uglednim ličnostima tog podneblja, a stručno ih nazivamo kneževski sljemenjaci. Oni su najuspješnija djela tadašnjih klesara, velikih dimenzija, elegantne linije, skladne forme i izražaja.

SUMMARY

Medieval tombstones, "stećak" , characteristic of the area of the old Bosnian state. They appear in basic forms: slab, chest, chest with plinth, gable, gable with plinth, cross and pillar. Various decorative motifs appear on them, which are divided into social, religious, symbols of obituaries, figural motifs and the so-called pure ornaments. In addition to decorative motifs, we can also see epitaphs on the "stećak" tombstones, inscriptions that often tell us who the monument belongs to, what was person like in their lifetime, what was carved in etc. In the area of today's Bosnia and Herzegovina, in the Middle Ages, several stonemason schools developed, namely the Herzegovinian, East Bosnian, West Bosnian and Central Bosnian stonemason schools.

In the Middle Ages, the area of Central Bosnia was the center of political, cultural, economic and social life, and it was these factors that influenced the emergence and development of the stonemason school, with various stonemasonry centers. In the area of Olovo and its surroundings, a stonemason's center has developed, whose monuments have a dominant shape, a pronounced horizontal dimension, with very frequent decorative spirals. In the area of Jajce and its surroundings, the Central Bosnian type of gable developed, which was decorated with an ornament in the form of a niche or arcade. They were square on the sides, while they had a semicircular end on the front. The third stonemason's center in Bosnia gave the most beautiful tombstones in this area, which belong to prominent personalities of that region, and are professionally called princely gables. They are the most successful works of the stonemasons of that time, of large dimensions, elegant lines, harmonious forms and expression.

BIOGRAFIJA

Lamija Alađuz je rođena 05.05.1994. godine u Bugojnu, Bosna i Hercegovina. U Bugojnu 2012. godine završava Opću Gimnaziju „Mahmut Bušatlija“. Naredne godine, 2013. upisuje redovan dodiplomski studij na Filozofskom fakultetu u Sarajevu na Odsjeku za historiju- Katedri za arheologiju, koji uspješno okončava 2017. godine i time stiže zvanje *Bakalaureat/ Bachelor arheologije*, odbranivši rad pod naslovom „*Stećci na području općine Bugojno*“. Iste godine kao vanredan student upisuje master studij na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu na Odsjeku za historiju- Katedri za arheologiju. Tokom dodiplomskog studija bila je student CEEPUS programa razmjene studenata, te je u toku zimskog semestra 2015. godine slušala nastavu na Oddeleku za arheologiju, Filozofska fakulteta v Ljubljani. Pripravnički staž u trajanju od jedne godine je odradila u JU Srednjoškolski centar Hadžići, u periodu od 24.02.2020. do 24.02.2021. godine. Trenutno je nezaposlena. Tokom studija je učestovala na arheološkim istraživanjima na sljedećim lokalitetima:

1. 2014. godine Arheološka istraživanja stećaka općine Hadžići
2. 2015. godine Arheološka istraživanja neolitskog naselja Drenovac, Paraćin, Srbija
3. 2015. godine Arheološka iskopavanja skeleta srednjovjekovne nekropole Kopošići, Ilijaš
4. 2016. godine Arheološka prospekcija na prahistorijskom lokalitetu Butmir faza I, Sarajevo
5. 2017. godine Arheološka istraživanja harema Kalin hadži Alijine džamije, Sarajevo
6. 2017. godine Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada Dubrovnik kampanja I, Ilijaš
7. 2018. godine Arheološka istraživanja na lokalitetu Arnautovići- Mile kod Visokog
8. 2018. godine Arheološka istraživanja srednjovjekovnog grada Dubrovnik kampanja II, Ilijaš
9. 2019. godine Arheološka iskopavanja srednjovjekovnih grobnica na Metaljici, Hadžići
10. 2020. godine Sistematska iskopavanja Kundruci, Visoko
11. 2021. godine Rekognosciranje terena, Brza cesta Lašva- Nević polje